

323.1

Մ-80

Ս. Խ. ՄՀՈՅԻ

Ք ՐԴԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԻՐԱԲՈՒՄ

ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ

ՊԱՏԵՐԱԶԱՄԻՑ

ՀԵՏՈ

ԵՐԵՎԱՆ-1980

323.1

Մ-80

267

Մհոյի Շ.Խ.

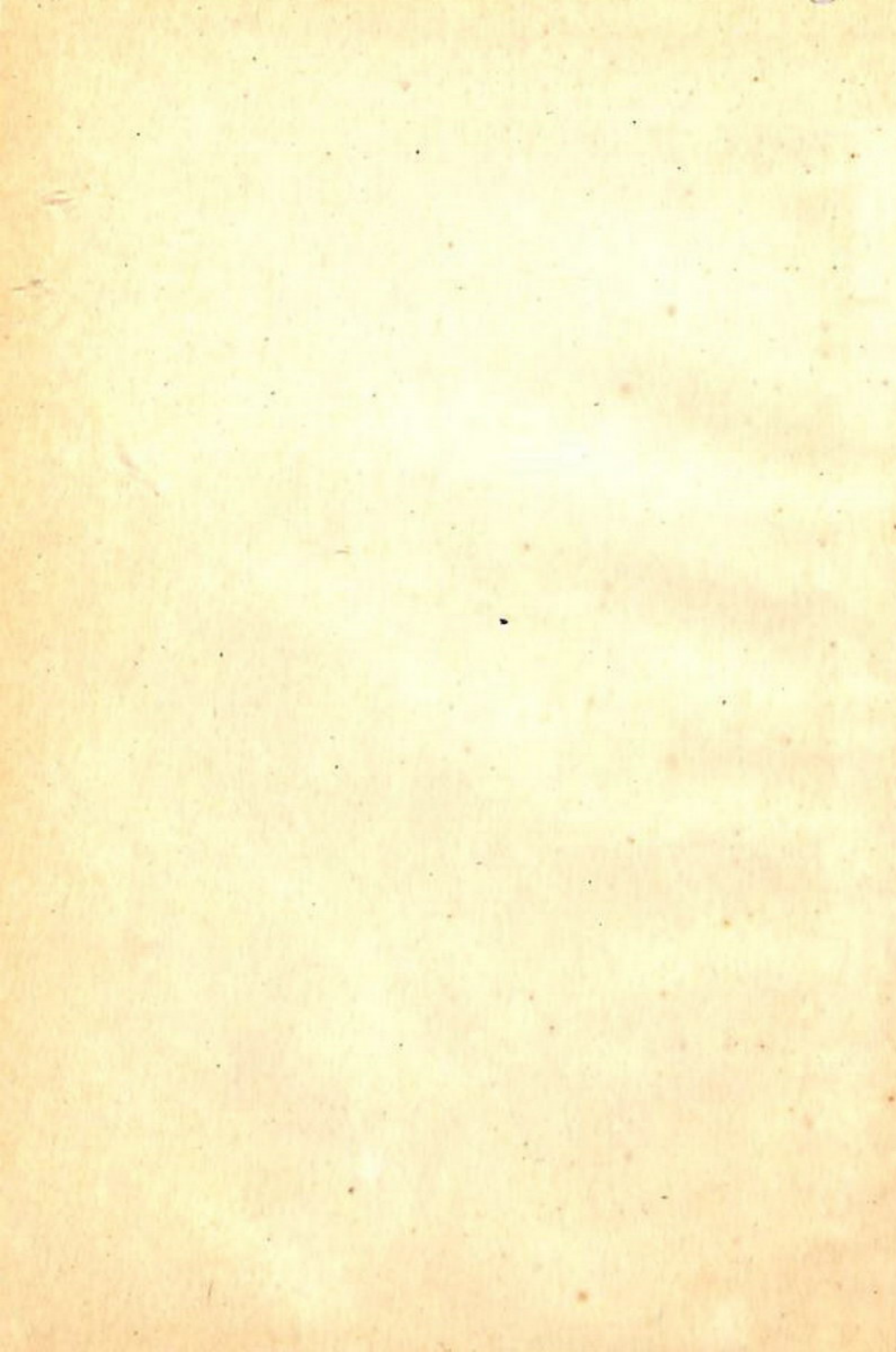
Քրդական ազգային-

Ն. ական շարժումներն

Ֆ. անո 46կոա ...

Գրք (Ծանոթ)

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Ш. Х. МГОИ

КУРДСКОЕ
НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ
ДВИЖЕНИЕ В ИРАКЕ
ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ
ВОЙНЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

Ереван

1965

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՐ

323.1

Մ-80

Շ. Խ. ՄՀՈՅԻ

ՔՐԴԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԻՐԱՔՈՒՄ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

298

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1965

Աշխատութիւնը լուսարանում է Իրարում երկ-
րորդ համաշխարհային պատերազմից հետո տեղի ունե-
ցած բրդական ազգային ազատագրական շարժումները,
նրանց տեղը և դերը Իրաքի ժողովրդի ընդհանուր հա-
կախմակերիալիստական պայքարի մէջ:

Ազգային ինքնավարութեան համար Իրաքյան Քուր-
դիստանում տեղի ունեցող շարժումները սերտորեն
կապված են Իրաքի և հատկապէս Իրաքյան Քուրդիս-
տանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պայմանների հետ:
Այդ պատճառով զգալի տեղ է հատկացված երկրի սո-
ցիալ-տնտեսական պայմանների վերլուծմանը, օտար-
երկրյա տիրապետութեան հետեանքների հարցերին:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից Բուրդիստանը մասնատված է Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և մասամբ Սիրիայի միջև: Բուրդ ժողովուրդը գտնվում է կախյալ դրության մեջ և ենթարկված է ալգային ու սոցիալական ճնշման:

Թուրքիայում, օրինակ, ապրում են ալեյի բան 4 միլիոն քրդեր, բայց նրանց պաշտոնապես արգելված է քուրդ կոչվել, թուրքական կառավարությունը նրանց անվանում է «լեռնային թուրքեր»: 1930 թ. Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Իսմեթ Ինենյուն բացեիքաց հայտարարում էր. «Մեր երկրում միայն թուրքական ալգն իրավունք ունի պահանջներ ներկայացնելու էթնիկական և ռասսայական իրավունքների համար: Ուրիշ ոչ մի տարր այդ իրավունքը չունի»¹:

Ալեյի լավ չէ նաև մասնատված Բուրդիստանի մյուս շրջանների բնակչության դրությունը: Իրանի կառավարության ասի-միլատորական քաղաքականությունը իրագործվում է այն «տեսության» բողի տակ, ըստ որի «քրդերը և պարսիկները մեկ ալգ են...»: Այդ նույն ժամանակ կառավարական «Թեհրանե Հմրուզ» թերթը գրում էր. «Հարկավոր է քրդերի բերանը երկաթ լցնել, ոչնչացնել քրդերեն լեզվով հրատարակությունները»²:

¹ „Milliet“, 30 օգոստոսի 1930թ.

² L. R a m o u t, *Les kurdes et le Droit*, Paris, 1917, p. 22.

Քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքները չեն ճանաչվել և ոտնահարվել են նաև Իրաքում:

Այդ երկրների կառավարությունները քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները համարում են «անջատողական» շարժումներ և ազատագրական պայքարի յուրաքանչյուր փորձ խեղդում արյան մեջ:

Անգլիական հայտնի գրող Ն. Ս. Արմստրոնգն իր «Մուստաֆա Քեմալ» գրքում գրում էր. «Կրակը և սուրը հանդիսացան Քուրդիստանի թշվառության և ամայացման պատճառը: Տղամարդիկ խոշտանգվում և սպանվում էին, գյուղերը այրվում, պլանտացիաները քանդվում ու ամայացվում, կանայք բռնաբարվում, իսկ երեխաները ոչնչացվում: Մուստաֆա Քեմալի էպոխայում այնպիսի դաժանությամբ տանջահար էին անում և սպանում քրդերին, ինչպես սուլթանների էպոխայում՝ հուլներին, հայերին և բուլղարներին»³: Բնորոշ է քեմալականների այսպես կոչված «Անկախության դատարանի» 1925 թ. հունիսի 28-ի վճիռը քրդական 53 գործիչների նկատմամբ, որոնք մեղադրվում էին քրդական ազգային-ազատագրական շարժմանը մասնակցելու մեջ: Այդ դատավճռում ուղղակի ասված էր. «Դուք բոլորդ մեղադրվում եք նույն բանում: Դուք բոլորդ ձգտել եք Քուրդիստանի անկախությանը: Հատկապես դրա համար պետք է ձեր կյանքովը հատուցեք և ենթակա եք մահապատժի՝ կախաղանի միջոցով»⁴: 1960 թ. օգոստոսին Էսկիշեհիրի իր ելույթում, Թուրքիայի այժմյան պրեզիդենտ Գյուլսելը ասում էր. «Պատմությունն էլ ապացուցում է, որ քրդություն չկա, թրքություն կա»⁵: Իսկ թուրքական «Վաթան» թերթը գրում էր. «Մեզանում «քուրդ» կոչված մի հատված չկա: Արևելքում թուրքերեն չխոսող մի թուրքական վանգված կա, որը, սակայն, թուրք չի լինի մեր թուրք ասելովը: ... Մեր լեզվով չխոսող հայրենակիցները օրերից

³ И. Малек, Курдистан или страна Курдов, Бейрут, 1945 стр. 16.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Aksam», 12 օգոստոսի 1960թ.

մի օր մեկ համար վտանգ են դառնալու: Մենք պետք է մեր ամբողջ կարողությամբ աշխատենք նրանց մեկ միացնել, մեր մեջ ծուլել»⁶:

Ներկայումս, երբ Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը մտել է իր բուռն զարգացման էտապը, քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները պետք է դիտել և գնահատել ներքին ռեակցիայի և իմպերիալիզմի տիրապետության դեմ մղվող պայքարի տեսակետից: Այստեղից առաջ է գալիս քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների բնույթի հարցը: Հայտնի է, թե Լենինը ինչպիսի ուշադրությամբ էր ուսումնասիրում և գնահատում Արևելքի ժողովուրդների շարժումները: Նա միշտ զգուշացնում էր, որ հարկավոր է հաշվի առնել այն առանձնահատուկ պայմանները, որոնց առկայությամբ տեղի են ունենում Արևելքի ժողովուրդների ազգային ազատագրական շարժումները: Հարկավոր է տարբերել նացիոնալիզմի տարբեր ձևերը: Կա ուրիշ ժողովուրդներին ճնշող ազգերի նացիոնալիզմ և կա շահագործվող, ճնշվող ազգի նացիոնալիզմ, որը ձգտում է իր ժողովրդի տնտեսական և քաղաքական ազատությանը, նրա անկախության ամրապնդմանը: «Ճնշված ազգի յուրաքանչյուր բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ կա համադեմոկրատական բովանդակություն ընդդեմ ճնշման, և հենց այդ բովանդակությունն է, որ մենք անպայման պաշտպանում ենք»⁷:

Այս տեսակետից քրդական ազգային-ազատագրական շարժումներն հանդիսանում են Արևելքի ժողովուրդների ընդհանուր համադեմոկրատական պայքարի մի մասը, և նրանց այդ բնույթը չի փոխվել որոշ նեղ ազգային նպատակների հետևանքով: Հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո այդ շարժումների համար բնորոշը եղել է առավել սերտ մոտեցումը և միասնական պայքարը տվյալ երկրի ժողովուրդների հետ ներքին և արտաքին ռեակցիայի դեմ: Զրդական հասարակայնության լայն խավերում գնալով ավելի ամրապնդվեց այն համոզ-

⁶ «Vatan», 30 օգոստոսի 1960թ.

⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 20, Երևան, պետհրատ, 1950, էջ 513.

մունքը, որ քուրդ ժողովրդի ազգային նպատակների իրականացումը հնարավոր է միայն տվյալ երկրի ժողովրդի հետ համատեղ հսկային պահպանական պայքարի միջոցով:

Քուրդ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների հետ կապված մի շարք պրոբլեմներ առ այսօր կարոտ են պատշաճ լուսաբանման: Սովետական քրդագետները հատկապես վերջին տարիներին զգալի աշխատանք են կատարել այդ ուղղությամբ, սակայն ընդհանուր առմամբ մեծ աշխատանքը դեռևս առջևումն է: Իսկ արտասահմանում քրդական հարցի շուրջը լույս տեսած գրականությունը լիարժեք չէ մի շարք խնդիրներով: Թուրքիայի և Իրանի ռեակցիոն բուրժուական պատմագրության մեջ առհասարակ անտեսվում է քրդերի՝ որպես ինքնուրույն ժողովրդի գոյության փաստը, և դրա հիման վրա սև գույներով է ներկայացվում դեմոկրատական, ազատագրական լուրաբանչյուր շարժում, որի նպատակն է քրդերի ազգային իրավունքների ճանաչումը: Արևմտյան բուրժուական պատմագրությունը քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները դիտում և գնահատում է այն տեսանկյունից, թե դրանք որքանով են շոշափում իմպերիալիստական տերությունների շահերը:

Անգլիական պատմաբան Լոնգրիգը, օրինակ, իր «Իրաքը 1900—1950 թթ.»⁸ աշխատության մեջ խեղաթյուրում է 1919 թ. Իրաքում ծավալված քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները: Նա այդ շարժումների պատճառները հանգեցնում է դրանց ղեկավարների «անձնական փառք ձեռք բերելու ձգտումներ»: Նույնպիսի գնահատական է տրված Իրաքում ծավալված քրդական ազգային-ազատագրական շարժումներին նաև Լոնգրիգի և Ստոուքսի «Իրաք» աշխատության մեջ⁹: Հիշյալ աշխատություններում սխալ են մեկնաբանվում քրդական ազգային-ազատագրական շարժումներին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր, միաժամանակ անտեսվում, կամ գիտակցորեն լուրջան են

⁸ St. Longrigg, Iraq 1900-1950, London, 1955.

⁹ St. Longrigg and Fr. Stoakes, Iraq, London, 1958.

մատնվում այն երկրի մի քաղաքականությունը, որ արևմտյան տերությունները վարում են քրդական շարժումների նկատմամբ:

Նորագույն ժամանակաշրջանի քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին անգլերեն ուշագրավ աշխատություն է գրել առաջադեմ պատմաբան Ս. Գավանը¹⁰: Ոչ մեծ ծավալի այդ աշխատության մեջ փորձ է արվում ներկայացնելու քրդական ազգային-ազատագրական շարժման արդի էտապը, նրա զարգացման հեռանկարները: Սակայն հիշյալ աշխատության մեջ առաջ քաշված մի շարք հարցեր վիճելի են:

Հետպատերազմյան քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների պատմությանը նվիրված հետաքրքիր աշխատություն է գրել արտասահմանյան բուրդ հեղինակներից Ալա ադ-Դի Սջադին: «Քրդական ապստամբությունները և իրաքյան քրդերը» աշխատության մեջ նա ընդհանուր ակնարկի ձևով կանգ է առնում 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների վրա: Սակայն, չնայած քրդական ապստամբություններին վերաբերող հետաքրքիր փաստական նյութին, այդ աշխատությունն ունի մի շարք էական թերություններ: Սջադին որպես ազգային-ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներ բնութագրում է մի շարք այնպիսի գործիչների, որոնք ծիշտ է, ազգությամբ բուրդ են, սակայն, նրանք կամ քիչ են առնչություն ունեցել, կամ էլ բոլորովին կապ չեն ունեցել այդ շարժումների հետ: Հեղինակը նեղ ազգային տեսանկյունից է մեկնաբանում մի շարք դեպքեր և իրադարձություններ: Աշխատության մեջ ամենաարժեքավորը թերևս այն մասն է, որը վերաբերվում է բարզանցիների ապստամբությանը: Իր թերություններով հանդերձ, Սջադիի աշխատությունը օգնում է ծիշտ պատկերացում կազմելու Իրաքի քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին:

Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրների նկատմամբ անգլիական կառավարության վարած քաղաքականության էությունը

¹⁰ S.S. Gavan, *Kurdistan. Divided Nation of the Middle East*, London, 1958.

բացահայտող փաստական նյութ է պարունակում Մայքլ Բրուքսի «Նավթը և արտաքին քաղաքականությունը» աշխատությունը¹¹: Այժմ աշխատության մեջ թեև քիչ, բայց հետաքրքիր փաստեր են բերվում այն մասին, թե քրդական չլուծված հարցը ինչպիսի նշանակություն է ունեցել Իրաքի նկատմամբ անգլիական իմպերիալիզմի վարած քաղաքականության մեջ: Բրուքսը միանգամայն ճիշտ կերպով նշում է այն դերը, որ անգլիական իմպերիալիզմը իր ռազմա-ստրատեգիական պլաններում հատկացնում էր Զուլբիստանին:

Զուլբիստանի հետպատերազմյան ալգային-ալատագրական շարժումների հետ կապված որոշ հարցեր օբյեկտիվ կերպով ներկայացված են մի շարք առաջավոր արաբ մտավորականների աշխատություններում: Նրանք ողջախոհությամբ կոչ են անում՝ ճանաչել քրդերի ալգային իրավունքները և դրանով իսկ ուժեղացնել պայքարը ներքին և արտաքին ռեակցիոն ուժերի դեմ: 1943 թ. հոկտեմբերին, եգիպտական «Ալ-Հիլյալ» ամսագրում արաբական լիգայի գլխավոր քարտուղար Աբդուլ Ռահման Ալլահմը գրում էր. «... Երբ նրանց (Իրաքի քրդերի—Շ. Մ.) մասին խոսք է գնում, իմ մեջ դեպի նրանք առաջացած զգացմունքը մրցակցում է այն զգացմունքի հետ, որ ես տածում եմ դեպի արաբները: Ես չեմ կարող որոշակի ասել, թե դրանցից որն է ուժեղը»¹²: Արաբ պատմաբան Շաքիր Խասբակը, անդրադառնալով Իրաքի ալգային-ալատագրական շարժման հեռանկարներին, գրում էր. «Արաբների ալատության համար շարժումը լիարժեք կլինի միայն ա,ն դեպքում, եթե չմոռանանք, որ Իրաքը հանդիսանում է ոչ թե սոսկ արաբական, այլ արաբա-քրդական պետություն, և քանի շարունակվում է բարեկամությունը արաբների և քրդերի միջև, Իրաքի ալգային-ալատագրական շարժումը անխուսափելիորեն կարժանանա քրդական ալգայնականության ջերմ պաշտպանությանը»¹³: Արաբ և քուրդ

¹¹ М. Брукс, Нефть и внешняя политика, М., 1949.

¹² L. Rattouf, Նշված աշխատությունը, էջ 51.

¹³ شكر خصبك، الكرد وقضية كردية، بغداد ۱۹۵۹

ժողովուրդները ունեն փոխադարձ բարեկամության և ալգային իդեալների փոխըմբռնման լավ տրադիցիաներ, որոնք հատկապես ցայտուն կերպով դրսևորվեցին այն ժամանակվանից, երբ բաղաճական գործունեության ասպարեզ իջան կոմունիստական պարտիաները:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Իրաքի քրդական ալգային-ալատագրական շարժումները ընդունեցին ավելի կազմակերպված բնույթ և հանդիսացան զգալի ներդրում Մերձավոր և Միջին արևելքի ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարում:

Իրաքում ծավալված քրդական ալգային-ալատագրական շարժումները հանդիսանում են գլուղացիների, բանվորների, մանր արհեստավորների և առաջավոր ինտելիգենցիայի պայքարը բուրժուազիալ ալգային իրավունքների ծանաչման համար: Այդ պայքարին հարել են նաև նոր վարձագող քրդական ալգային բուրժուազիան, և նույնիսկ՝ որոշ ֆեոդալներ: Հիմնական շարժիչ ուժը կազմում է գլուղացիությունը: Սակայն բանվոր դասակարգը և առաջավոր ինտելիգենցիան, համեմատաբար փոքրաթիվ լինելով հանդերձ, նոր բովանդակություն և բարձր կազմակերպվածություն են հաղորդում այդ շարժումներին:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրաքի քրդական ալգային-ալատագրական շարժումները չեն հանդիսացել «սեպարատիստական» շարժումներ: Դրանք, պատմական ներկա էտապում, նպատակ չեն դրել հասնել «քրդական անկախ պետության» ստեղծմանը, ինչպես ճգնում են պնդել բուրժուական պատմագրությունը և մամուլը: Իրաքի բուրժուաշխատավորությունը պայքարում է Իրաքի սահմաններում իր ալգային իրավունքները ձեռք բերելու համար:

Ներկա աշխատության նպատակն է՝ ցույց տալ քրդական ալգային-ալատագրական շարժումների բնույթը, շարժիչ ուժերը և նրանց տեղը Իրաքի ժողովրդի ընդհանուր հակաիմպերիալիստական պայքարում:

Այդ հարցին նվիրված ամփոփ աշխատություն առայժմ չկա:

Մյուս կողմից այն աշխատությունները, որոնք այս կամ այն չափով շոշափում են Իրաքի քրդերին վերաբերող տարբեր հարցեր, կամ խիստ սակավ նյութեր են պարունակում, կամ էլ բոլորովին շրջանցում են քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների խնդիրները: Այսպես, Իրաքի բնակչության սոցիալ-տնտեսական դրությանը վերաբերվող փաստական բավականին հարուստ նյութ է պարունակում Զաֆար Հայաթի «Իրաքյան գյուղը» աշխատությունը, որը 1950 թ. հրատարակվել է Բեյրութում, իսկ 1953 թ. ռուսերեն թարգմանությամբ՝ Մոսկվայում¹⁴: Հայաթի աշխատությանը պատշաճը հատուցելով, պետք է նաև նշել, որ այն ունի էական թերություններ: Առաջին հերթին, այդ աշխատությունը հիմնականում ագրարային հարցերին նվիրված լինելով հանդերձ, լուրջան է մատնում գյուղացիական շարժումները: Մինչդեռ հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության լծի տակից դուրս գալուց հետո էլ Իրաքում չլուծված մնաց ագրարային հարցը, որը հանդիսանում է արաբական և քրդական գյուղացիական շարժումների հիմնական պատճառը: Դրա հետ է կապված նաև անգլիական իմպերիալիստի տիրապետության հետևանքների հարցը, որը նույնպես լուրջան է մատնված Հայաթի աշխատությունում: Պատահական չենք համարում ազգային հարցի շրջանցումը: Հեղինակը Մոսուլի, Էրբիլի, Սուլեյմանիեի, Կիրկուկի գավառների մասին չի խոսում որպես քրդական գավառների, նրա աշխատությունում այդ գավառների բնակիչները ներկայացված են պարզապես որպես «իրաքցիներ»:

Իրաքի գյուղացիական մասսաների ծանր դրության մասին Վալիի նյութ է պարունակում անգլիացի գիտնական Դ. Ուորիների՝ «Հոդային ռեֆորմները Միջին արևելքի երկրներում» աշխատությունը¹⁵: Ուորիները տալիս է ագրարային հարաբերությունների պատկերը և տեխնիկական այն փոփոխությունները

14 Д. ж. Х а й я т, Иракская деревня, М., 1953.

15 Д. У о р и н е р, Земельные реформы в странах Ближнего Востока (Египет, Сирия, Ирак), М., 1958.

գյուղատնտեսության մեջ, որոնք հատկապես վերջին տարիներին տեղի ունեցան, ինչպես Եգիպտոսում և Սիրիայում, այնպես էլ Իրաքում: Բերված փաստական տվյալները վերաբերվում են ինչպես Իրաքի արաբական, այնպես էլ քրդական շրջաններին: Ուորիները անդրադառնում է երկիրը տնտեսական վատթար դրությունից դուրս բերելու հնարավորություններին, սակայն ոչինչ չի ասում օտարերկրյա իմպերիալիստական տիրապետության հետևանքների մասին, այնինչ իմպերիալիզմը հանդիսանում էր Իրաքի տնտեսության զարգացման հիմնական խոչընդոտներից: Նա ոչ մի սոցիալական ուժ չի գտնում, որը կարողանար Իրաքը դուրս բերել հետամնաց փնձակից և արմատական ագրարային ռեֆորմի փոխարեն առաջադրում է «Հարկային սիստեմի ռեֆորմ»:

Իրաքի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ ուշագրավ աշխատություն է՝ հայտնի տնտեսագետ Մուհամեդ Ալի Ջարկայի «Իրաքի ազգային տնտեսությունը»¹⁶: Նա կոնկրետ փաստերով ցույց է տալիս, թե ինչպես անգլիական իմպերիալիզմի տիրապետությունը խեղդում էր Իրաքի նոր զարգացող արդյունաբերությունը, պատճառ դառնում մանր ձեռնարկությունների և առևտրականների սնանկացման, արգելակում բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Բուրդ ժողովրդին, նրա ազգային-ազատագրական պայքարի հեռանկարներին է նվիրված Յուսուֆ Մալեքի «Բուրդիստանը կամ քրդերի երկիրը» գրքուկը¹⁷: Մալեքը, խոսելով քուրդ ժողովրդի ազգային անկախության հարցի մասին, գրում է. «Բուրդ այն պետությունները, որոնք մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը գտնվում էին Օսմանյան կայսրության կազմում և այսօր որոշ չափով ինքնուրույն և անկախ են, ձգտում են օտարերկրյա տիրապետությունից լրիվ ազատագրվել: Մինչդեռ նույն այդ ժամանակ իրենք տիրապետում են Բուրդիստանին և

¹⁶ М. А. З а р к а, Национальная экономика Ирака, 1949 (8-е изд. ЦГАОР СССР, ф. 4159, оп. 2, ед. хр. 1130).

¹⁷ И. М а л е к, Kurdistan или страна Курдов, Бейрут, 1945.

նրա ժողովրդին»¹⁸: Մալքը ընդհանուր ձևով կանգ է առնում առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո տեղի ունեցած քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների վրա: Ընդհանրապես օբյեկտիվորեն մեկնաբանելով քուրդ ժողովրդի պայքարը ազգային ինքնուրույնության համար, նա միանգամայն սխալ է բացահայտում արևմտյան, հատկապես անգլիական իմպերիալիզմի՝ քրդական հարցի նկատմամբ գրաված դիրքը:

Մեր աշխատությունում քննարկված հարցերի հետ այս կամ այն կերպ առնչվում են սովետական հեղինակներից Գ. Միրսկու «Իրաքը խռովահույզ ժամանակաշրջանում»¹⁹, Բ. Դանցիգի՝ «Իրաքը անցյալում և ներկա ժամանակ»²⁰, Ս. Միլովանովի և Ֆ. Սելֆու-Մուլլոկովի՝ «Իրաքը երեկ և այսօր»²¹, Ի. Լևինի՝ «Իրաք»²², Սմիռնովի և Սուլեյմանի՝ «Իրաք»²³, Օ. Տուզանովայի՝ «ԱՄՆ-ի և Անգլիայի քաղաքականությունը Մերձավոր և Միջին արևելքում»²⁴ աշխատությունները:

Այս բոլոր աշխատությունների համար բնորոշ է երկու հանգամանք, նախ՝ նրանցում Իրաքյան Բուրդիստանի և քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին խոսվում է հարևանցիորեն, քանի որ այդ հեղինակներից և ոչ մեկի խնդրի մեջ չի մտել Բուրդիստանի աշխատավորության սոցիալ-տնտեսական կյանքի և քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների լուսաբանումը. երկրորդ՝ հիշյալ հեղինակների աշխատությունները հիմնականում չեն համընկնում մեր աշխատությունում ընդգրկված ժամանակաշրջանին:

Ներկա աշխատության նյութերի զգալի մասը վերցված է արխիվներից, ինչպես նաև սովետական և հատկապես արտասահմանյան մամուլից:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 6.

¹⁹ Г. Мирский, Ирак в смутное время, М., 1951.

²⁰ Б. Данциг, Ирак в прошлом и настоящем, М., 1960.

²¹ С. Милованов и Ф. Сейфуль-Мулюков, Ирак вчера и сегодня, М., 1959.

²² И. Левин, Ирак, М.-Л., 1936.

²³ Смирнов и Сулейман, Ирак, Тбилиси, 1934.

²⁴ О. Туганов, Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1962.

**ՔՈՒՐԴ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՅՄԱՆ-
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՔՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՅ ՀԵՏՈ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքական կայսրությունը քայքայվեց: Նոր իրաք-
յան պետության մեջ, որը գտնվում էր Անգլիայի
ազդեցության ոլորտում, քրդական հարցն իր լու-
ծումը չստացավ: Իրենց ազգային իրավունքների
ճանաչմանը հասնելու համար քուրդ աշխատավոր-
ները շարունակեցին պայքարը Իրաքի ռեակցիոն
կառավարության և անգլիական իմպերիալիզմի
տիրապետության դեմ: Այդ պայքարը զարգացման
նոր էտապ մտավ երկրորդ համաշխարհային պա-
տերազմից հետո:

Իրաքյան, կամ Հարավային Քուրդիստանը, որը
վարչականորեն կազմված է Մոսուլի, էրբիլի, Կիր-
կուկի և Սուլեյմանիեի լիվաններից, տարբերվում
է երկրի մյուս շրջաններից: Սակայն, քուրդ աշխա-
տավորությունը ընդհանուր առմամբ գտնվել է

նույնպիսի ճնշման տակ և ենթարկվել նույնպիսի
զրկանքների, ինչպիսին՝ արաբ աշխատավորու-
թյունը:

Քրիտանական իմպերիալիզմը ոչ միայն խոչըն-
դոտում էր Իրաքի տնտեսական զարգացումը,
այլև պաշտպանում էր իր տիրապետության հենա-
րան հանդիսացող ռեակցիոն ֆեոդալա-վաշխա-
ստական վերնախավին: Ազգային իրավազրկու-
թյունը և հալածանքը, միաձուլվելով սոցիալական
ծանր դրության հետ, առանձնապես անտանելի էին
դարձնում քրդական հասարակայնության ամենա-
բուլմամարդ դասակարգի՝ գյուղացիության դրու-
թյունը:

Գյուղատնտեսության մեջ շարունակում էին մեծ
զեր խաղալ ֆեոդալա-նահապետական հարաբե-
րությունները, երբ մի կողմից գոյութուն ունեւ
ֆեոդալական խոշոր հողատիրութուն, մյուս կող-
մից՝ հողազուրկ կամ սակավահող աղքատ գյու-
ղացիական զանգվածներ, գյուղատնտեսական
արտադրամիջոցների ցածր մակարդակի հետ:
«Իրաքի գյուղական հասարակության ուսումնասի-
րությունը, — գրում է Ջաֆար Հալաթը, — ցույց է
տալիս, որ իրաքյան գյուղերի սոցիալական հա-
րաբերություններում մինչև այժմ դեռևս պահ-
պանված են նախնադարյան հողագործական հա-
մայնքի տարրեր՝ ֆեոդալական հարաբերություն-
ների տիրապետությամբ հանդերձ»¹:

¹ Дж. Хайят, *История Ирака*, т. 2, с. 54:

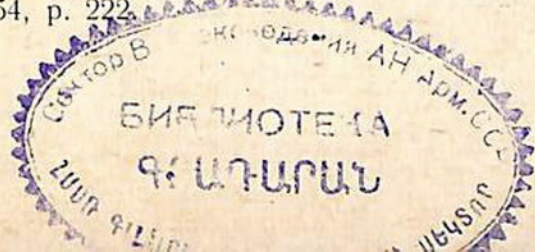
Ինչպես Իրաքի հարավային և միջին շրջաններում, այնպես էլ Քուրդիստանում հսկայական թվով գյուղացիներ կամ հողազուրկ էին, կամ էլ ունեին անբերրի հողեր: Կալվածատերերը կազմում էին բնակչության մեկ տոկոսը, բայց նրանց բաժին էր ընկած 75 տոկոսը, այն էլ՝ ամենաբերրի հողերը²:

Այն ժամանակ, երբ կարելի էր մեքենայական աշխատանքի օգտագործման շնորհիվ մեծ չափով ավելացնել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը, Իրաքի գյուղատնտեսության մեջ շարունակում էին գործածվել ամենապրիմիտիվ արտադրագործիքներ: Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ 1945—1952 թթ. գնվել են թվով չնչին հետեյալ գյուղատնտեսական մեքենաները³:

Տարեթիվ	արակտոր	գութան	կուլտիվատոր	կոմբայն
1945	134	115	31	12
1946	69	40	65	30
1947	94	110	8	35
1948	84	65	36	53
1949	73	119	39	87
1950	167	146	46	98
1951	54	78	43	98
1952	105	74	45	96

² „Проблемы мира и социализма“, 1959, № 4, стр. 57.

³ „Government of Iraq. Statistical abstract 1952“, Baghdad, 1954, p. 222.

Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ անհրաժեշտ պահեստամասերի բացակայության հետևանքով գյուղատնտեսական մեքենաներն աշխատում էին ոչ երկար ժամանակ, ապա պարզ կդառնա, որ վիճակը մնում էր անմխիթար, այսինքն, ամեն տարի ստացվող նոր մեքենաները փաստորեն փոխարինում էին արդեն ժամանակից շուտ շարքից դուրս եկածներին:

Գյուղատնտեսական արտադրամիջոցների ցածր մակարդակի հետևանքով Իրաքում հսկայական հողատարածություններ չէին մշակվում: Այդ վերաբերվում էր մեծ մասամբ նաև Քուրդիստանին: Շաքիր Խասբալը բերում է հետևյալ տվյալները բրդական գավառների մասին⁴:

Գավառը	Հողերի ընդհ. տարած. քառ. կմ.	Ցանովի հողատարածութ. քառ. կմ.	Ցանովի հողատարածութ. տոկոսային հարաբերությամբ
Սուլեյմանիե	9552	3551	37 %
Էրբիլ	18170	4557	25 , ,
Կիրկուկ	20376	5743	28 , ,
Մոսուլ	29770	29058	98 , ,

Այդ տվյալներից երևում է, որ բացառությամբ Մոսուլի, Քուրդիստանի մնացած երեք գավառներում, չնայած գյուղացիական հոծ մասսաների հո-

⁴ Նշված աղյու. էջ 25 *Աղյուսակ*

ղաղուրկ լինելուն կամ սակավահոգությանը, ցանքերի տակ էին գտնվում հողերի միայն 25—37 տոկոսը: Մեկնաբանություններն արդեն ավելորդ են:

Քուրդիստանի գյուղացիության գրությունը վատանում էր նրանով, որ ցանքատարածությունների հսկայական մասը չէր ոռոգվում և այդպիսով, բերքատվությունը կախված էր տեղումներից: «Քուրդ գյուղացին,— գրում է Շաքիր Խասբակը,— մշտապես տարերային աղետների է ենթարկվում ավելի շատ, քան արաբ գյուղացին: Նա ֆինանսական միջոցների և հացահատիկի կարիք ունի և գտնվում է մշտական պարտքերի տակ»⁵: Իրաքի բրդական շրջանները տալիս են այնպիսի կուլտուրաների բացարձակ մեծ տոկոսը, ինչպիսիք են խաղողը, ծիրանը, դեղձը, սալորը, նուռը, խնձորը, ծխախոտը, բամբակը, բրինձը, կաղինը: Դրանց բերքատվությունը մեծապես կբարձրանար, եթե օգտագործվեին ոռոգման և տեխնիկայի արդիական միջոցներ:

Իրաքյան Քուրդիստանում առավելապես տիրապետող էր մանր հողատիրությունը: 1952 թ. իրաքում անցկացված հաշվառումը ցույց տվեց հետևյալ պատկերը: Բաղդադի գավառում եղած հողակտորների թիվը 3823 էր և նրանց միջին չափը հավասար էր 102 հեկտարի: Սուլեյմանիեում՝ համապատասխանաբար՝ 17628 և 110, Կիրկու-

⁵ Նույն տեղում:

կում՝ 7409 և 118, Մունթաֆիրում՝ 2502 և 177, Քութում՝ 1531 և 272, իսկ Ամարայում այն հասնում էր ռեկորդային թվի. ամբողջ լիվայում կար 483 հողակտոր և նրանց միջին չափը հասնում էր 1721 հեկտարի⁶: Բերված թվերը խոսում են այն մասին, որը բացառությամբ Բաղդադի լիվայի, արաբական մյուս բոլոր շրջաններում հողաբաժինների միջին չափը անհամեմատ շատ ավելի մեծ էր, քան Քուրդիստանում: Դ. Ուորինները այդ հարցի մասին գրում է. «Մոսուլի մի խոշորագույն հողային սեփականատեր ունի 20 գյուղ, որը տարածությամբ մոտավորապես հավասար է 20 հազար գեոնում հողի (1 գեոնումը $\approx \frac{1}{4}$ հեկտարի), երկրի հարավային մասում նրա տիրույթը չէր համարվի շատ խոշոր»⁷: Այսպես ուրեմն, անվիճելի է, որ Քուրդիստանը աչքի է ընկնում առավելապես մանր հողատիրությամբ:

Սակայն, հարկավոր է նշել մի կարևոր հանգամանք. արդյոք նման իրավիճակը չի նշանակում, որ Քուրդիստանի գյուղացիական հիմնական զանգվածները ապահովված են գոնե նվազագույն չափի հողատարածությամբ: Ոչ, չի նշանակում: Ինչպես հասարակի, այնպես էլ Հայասթի կողմից բերված «միջին» թվերի ետևում թաքնված է քրդական գյուղի իսկական պատկերը: Աղբյուրների ուշադիր ու-

⁶ Statistical abstract, Baghdad, 1956, p. 81.

⁷ Д. Уоринер, *Узловое село*, էջ 211:

սումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «միջին» տնտեսությունների ղգալի մասը կուլակային տնտեսություններ են, որոնք օգտագործում են հողազուրկ գյուղացի բատրակների աշխատանքը:

Պետք է նշել նաև մի ուրիշ հանգամանք. նույն չափի հողատարածություն ունեցող գյուղացիական տնտեսությունների դրության մեջ ևս կա ղգալի տարբերություն՝ կապված հողատարածության պիտանիության հետ: Ոռոգման ցանցի անբավարարության և հողամշակության այլ միջոցների բացակայության հետևանքով բավական մեծ հողատարածություններ փաստորեն չեն մշակվում, այն դեպքում, երբ հսկայական թվով գյուղացիներ մնում են հողազուրկ: Արևմտագերմանական «Ինդուստրի կուրիեր» թերթի հաղորդման համաձայն «Իրաքում մշակվում էր հողատարածությունների 25 տոկոսը: Իսկ բնակչության յուրաքանչյուր շնչին (1956 թ.) ընկնում էր պիտանի հողատարածության 6,2 մուշարը (1 մուշարը $\approx \frac{1}{4}$ հեկտարի)»⁸:

Քուրդիստանի գյուղատնտեսության համար մեծ շարիք են վնասատուները, որոնց դեմ արգյունավետ պայքար չի մղվում:

Իրաքի գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերից է անասնապահությունը: 1952—1953 թթ. տվյալներից երևում է, որ քրդական շորս գավառներում հիմնականում պահում են ոչխար և խոշոր եղջյու-

⁸ Industriekurier, 6 սեպտեմբերի 1956 թ.

րավոր անասուններ: Բավականին մեծ թիվ են կազմում նաև ձիերը: Դժբախտաբար, մեր ձեռքի տակ չկան կոնկրետ թվեր այն մասին, թե միջին հաշվով որքան անասուն ունի յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն, սակայն կարելի է ենթադրել, որ ինչպես հողատիրության, այնպես էլ անասնապահության բնագավառում բնականաբար գոյություն ունի համանման բեկոացում: Հնարավորությունները շատ անբավարար չափով են օգտագործվում անասնապահության զարգացման համար: Արոտավայրերը չոր են, մշտապես զգացվում է ջրի պակաս: Հարմարավետ անասնապահական շենքերի և այլ պայմանների բացակայության հետևանքով անասունների անկումը տարեկան երբեմն հասնում է ընդհանուր գլխաքանակի 50 տոկոսին: Պարզ է, որ այդ կարգի կորուստներն առանձնապես կործանարար են միջին և չքավոր գյուղական տնտեսությունների համար:

Հողատիրության հիմնական ձևերն էին «թափու»-ն և «լյաղմա»-ն: Քրդական շրջաններում տիրապետող էր հիմնականում «թափու»-ն, որը մտցրել էին թուրքական իշխանությունները, երբ իրաքը գտնվում էր օսմանյան տիրապետության տակ: Հողն անժամկետ տրվում էր արենդով, սակայն, ժամանակի ընթացքում խոշոր սեփականա-

տերերն իրենց էին ամրացնում այդ հողերը և դառնում դրանց իսկական տերը: Հողատիրության «լյազմա» ձևով, որը մտցվել էր Իրաքի կառավարության կողմից, «թափու»-ի նման՝ պետական հողերը անժամկետ վարձակալման էին տրվում կալվածատերերին: Բայց այդ «վարձակալումը» ձևական էր: Կալվածատերերը, իրենց հերթին այդ հողերը վարձակալման տալով գյուղացիներին, մեծ շահույթ էին ստանում: Այդ բանը օրինակահանցվեց 1932 թ. երբ իրաքյան կառավարությունը հրաժարվեց «թափու» և «լյազմա» հողերի դիմաց փոխհատուցում ստանալուց:

Իրաքում հողային հարցը սրվեց հատկապես վերջին տասնամյակների ընթացքում, երբ սկսեցին հող ձեռք բերել քաղաքային առևտրականները և օտարերկրացիները: Հաճախ անգլիական պաշտոնատարները, որոնք աշխատում էին Իրաքում և ստանում բարձր աշխատավարձ, շահավետ էին համարում հողեր գնել և շահագործել գյուղացիների աշխատանքը:

Մեծ շափերի էր հասնում հողը գյուղացիներին վարձակալությամբ տալու պրակտիկան: Ստացվող բերքից գյուղացու բաժինը կախված էր սահմանված պայմաններից: Դրանք տարբեր էին Իրաքի տարբեր շրջաններում: Ամբողջ բերքը բաժանվում էր հողատիրոջ և վարձակալողի միջև: Այսպես, Քուրդիստանում հողատերը իրավունք ուներ գյուղացուց վերցնելու տեխնիկական կուլտուրաների

(բամբակ, ծխախոտ՝ առաջին հերթին) բերքի կեսը
և հացահատիկային կուլտուրաների տասնհորորդ
մասը⁹:

Գնալով ավելի լայն տարածում էր գտնում վար-
ձակալման այնպիսի պրակտիկան, երբ գյուղում
ապրող հողատերերը տեղափոխվում էին քաղաք,
իրենց կալվածքի և տնտեսության կառավարումը
«կառավարիչներին» թողնելով: Նշելով, որ այդ-
պիսի պայմաններում շահագրգռվածություն չկար
բարձրացնելու հողի բերքատվությունը, անգլիա-
կան «Նյու ստեյտսմեն էնդ Նեյշըն» հանդեսը գրում
էր. «Ով էլ ուզում է լինի, ամենից առաջ նա (իրաք-
ցի հողատերը—Շ. Մ.) ձգտում է որքան կարելի է
շատ օգուտ ստանալ՝ նվազագույն ծախսեր կա-
տարելով: Ի հակադրություն այն երկրների հողա-
տիրոջ, որտեղ բանվորական ուժը թանկ է, նա
(հողատերը—Շ. Մ.) շահագրգռված չէ արտադրու-
ղականության բարձրացմամբ, քանի որ աշխա-
տանքի վարձը ուղիղ համեմատական է բերքին:
Բացի այդ, հողը նրա համար ոչինչ չարժե, քանի
որ նա ոչ արենդավարձ, ոչ էլ հողային հարկ չի
վճարում, դրա համար էլ շահագրգռվածություն
չունի հողային մեկ միավորից մաքսիմալ բերք
ստանալու»¹⁰:

⁹ Д ж. Х а й я т, նշված աշխ., էջ 37:

¹⁰ New states men and nation, 19 հունիսի 1954թ.

Հողադուրկ գյուղացիների բանակը ավելանում էր ի հաշիվ հողը նոր կորցրած գյուղացիների, որոնք սարկական պայմաններով կամ վարձակալում էին հողը, կամ էլ առհասարակ թողնում էին գյուղը և մեկնում քաղաք՝ ապրուստ հայթայթելու:

Ընդհանրապես իրաքում և իրաքյան Քուրդիստանում հողային հարցի սրությունը ակնհայտ փաստ էր: Հնդկական «Թայմս Օֆ Ինդիա» թերթը նշում էր. «Իրաքում հողատիրության բեռնացումը ամենամեծն է Արևմտյան Ասիայում, գուցե ամենամեծը՝ ամբողջ աշխարհում: Գյուղացիների 88% տիրում են հողի 7%-ից էլ պակասին: Մնացյալ հողը պատկանում է պետությանը, սակայն այդ հողը նրա կողմից տրված է մոտ հազար շեյխերի, որոնք վերահսկում են պառլամենտը և կառավարությունը»¹¹:

Իրաքի կառավարությունը երբեմն փոխառություններ էր բաց թողնում գյուղատնտեսության ֆինանսավորման համար: Ընդունելի պայմանների առկայության դեպքում, գյուղացին կարող էր այն օգտագործել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ավելացման համար: Սակայն, ստացվում էր բոլորովին այլ պատկեր: 1946 թ. օրինակ, որպես գյուղատնտեսական փոխառություն բաց թողնվեց 255.222 դինար: Զաֆար Հա-

¹¹ „The Times of India“, 26 օգոստոսի 1956թ.

յաթի բերած տվյալներից երևում է, որ յուրաքանչյուր ստացողի փոխառության միջին գումարը կազմել է 250—300 դրնար: Տնտեսագետ Մուհամեդ Ալի Զարկայի հաշվումների համաձայն «սլա-տերազմի նախօրյակին Իրաքի գյուղացիների մեծ մասի տարեկան եկամուտը չէր անցնում հիսուն դրնարից»¹²: Հասկանալի է, որ այդպիսի պայմաններում գյուղացին չէր կարող օգտվել այդ փոխատվությունից, որովհետև այն գերազանցում էր նրա մի քանի տարվա եկամուտը՝ միասին վերցրած:

Ինչպես արաբ, այնպես էլ քուրդ գյուղացիները վերը նշված եկամուտով չէին կարողանում պահել իրենց գոյությունը: Որպեսզի պահպանեն իրենց ընտանիքների գոյությունը, յուրաքանչյուր ձմռանը գյուղացիները շեյխին, կուլակին կամ վաշխառուին շնչին գնելով վաճառում էին իրենց հողակտորի հաջորդ տարվա բերքը «արմատի վրա»¹³: Երբ գալիս էր բերքահավաքի ժամանակը, գյուղացին հատուցում էր պարտքը, և այսպիսով, նորից ստիպված դիմում կալվածատիրոջը կամ վաշխառուին: «Հազիվ թե գտնվեր մի գյուղացի, որ կարողանար երբևէ ազատվել անվերջ պարտքերից»¹⁴:

¹² ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 1190, л. 16.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

խոսելով այն անտանելի սոցիալական պայմանների մասին, որոնց մեջ գտնվում էր Իրաքի գյուղացին, Զարկան գրում էր. «Մեր գյուղում գյուղացիների ճնշող մեծամասնությունը, գտնվելով ֆեոդալների անմիջական իշխանության տակ, չի ստանում իր ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու անհրաժեշտ նվազագույնը: Նրանք աշխատում են անհավատալի դժվար պայմաններում, ոչ մի մարդկային էներգիա ի վիճակի չէ հաղեցնելու գյուղական երեցի և շեյխի ազահությունը, նրանց ծառավելը դեպի շահունթը»¹⁵:

Ֆեոդալական հարաբերությունների տիրապետության մասին խոսելիս, չի կարելի չնշել այն փաստը, որ գյուղատնտեսության մեջ միաժամանակ ուղի էր հարթում նաև բուրժուական արտադրանքների: Հարուստ հողատերերը, շեյխերը սկսում էին շուկա հանել իրենց սեփականությունը կազմող գյուղատնտեսական մթերքները, առանձնապես արմավը, գարին, բամբակը և այլն: Դրանով սկսվեց հողազուրկ գյուղացու վարձու աշխատանքի շահագործումը:

Հետպատերազմյան տարիներին, զգալի տեղաշարժ կատարվեց գյուղատնտեսության մեջ. հատկապես Քուրդիստանում աճեց հացահատիկային կուլտուրաների արտադրությունը: Մոսուլի և Կիրկուկի գավառներում ցորենի արտադրությունը

¹⁵ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 1190, л. 17.

կրկնապատկւեց, կազմելով ամբողջ Իրաքի ցորենի արտադրութեան կեսից ավելին¹⁶:

Սակայն գյուղատնտեսական արտադրանքի ավելացումը ոչնչով չէր թեթեւացնում գյուղացիութեան տնտեսական վիճակը: Ընդհակառակը, կապիտալիստական հարաբերությունները, միախառնվելով ֆեոդալականի հետ, ավելի էին ծանրացնում գյուղացիական զանգվածների դրությունը: Հողատերերի և գյուղացիների տնտեսական փոխհարաբերությունների մեջ գնալով մեծ դեր էր խաղում դրամը, իսկ դա նոր հնարավորություններ էր տալիս վաշխառուներին գյուղացիների վերջին ունեցվածքը քամելու համար: Ֆեոդալական նատուրալ տնտեսութունը աստիճանաբար փոխում էր իր բնույթը, ֆեոդալները, հողատեր շեյխերը ավելի ու ավելի հաճախ էին բնամթերքի փոխարեն դրամ ստանում գյուղացիներից:

Իրաքի գյուղացին կրում էր նոր, բուրժուական շահագործման լուծը, չազատվելով ֆեոդալականից: Այս կապակցությամբ տեղին է հիշել Մարքսի խոսքերը, որոնք բերված են Վ. Ի. Լենինի կողմից նախառեկուզցիոն Ռուսաստանի գյուղացիութեան դրությունը բնութագրելու համար. այն, որ նման պայմաններում գյուղացիները «տառապում են և կապիտալիզմից, և կապիտալիզմի ոչ բավական

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 20:

նաչափ վարդացումից»¹⁷: Այդպիսին էր նաև Քուրդիստանի գյուղացիության վիճակը, որովհետև, ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, այնտեղ ևս գնալով ավելի շատ նկատելի էր դառնում կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը գյուղատնտեսության մեջ:

Գյուղացիների շահագործման նոր միջոց հանդիսացան ջրապումպերի օգտագործումը, որը շահույթներ էր բերում խոշոր հողատերերին: Քուրդիստանի այն հողերում, որոնք ոռոգվում էին պումպերի միջոցով, հողատիրոջ բաժինը հասնում էր համախառն բերքի 50%-ին: Իսկ չոռոգվող հողատարածություններում վարձավճարների մակարդակը ցածր էր, տատանվում էր $\frac{1}{4}$ -ից մինչև $\frac{1}{8}$ -ը¹⁸: «Ֆելլահները, անողոր կերպով հետապնդվելով իրենց հողատերերի կողմից... գնում են քաղաքները և հավթարդյունաբերության կենտրոնները, սակայն նրանցից շատերը մնում էին առանց աշխատանքի և վարում են կիսաքաղց գոյություն»¹⁹: Իսկ աշխատող բանվորների դրությունը վատանում էր նրանով, որ մինչ նրանց աշխատավարձը մնում էր նույնը, ապրանքների գները գնալով բարձրանում էին: «Կյանքի արժողությունը, — գրում էր անգլիական «Թայմս» թերթը, — 1939 թ.

¹⁷ Լենին, Երկեր, հատ. 3, էջ 781:

¹⁸ „The Times“, 14 մայիսի 1938թ:

¹⁹ Նույն տեղում:

սկսած աճել է 700 տոկոսով, իսկ աշխատավարձի աճը չի հասնում նրան»²⁰:

Սակայն բանվորների համար ամենասարսափելին գործազրկությունն էր: Օգտվելով աշխատուժի առկայությունից, ձեռնարկատերերը հաճախ կամայականորեն աշխատանքից վտարում էին բանվորներին և նրանց գցում տնտեսական ծանր դրության մեջ: «Գործազրկության ծանր հետևյալները, — գրում էր Մուհամեդ Զարկան, — չունեն իրենց սահմանը: Թշվառությունը աճում է գործազրկության ժամկետի երկարացման և գործազուրկների թվի ավելացման չափով»²¹:

Աշխատանքային ծանր պայմանները, անբավարար սնունդը, բժշկական օգնության անմխիթար վիճակը հանդիսանում էին Քուրդիստանում տարածված հիվանդությունների հիմնական պատճառը: Չնայած բարձր ծննդաբերությանը, Քուրդիստանի բնակչության աճը խիստ դանդաղ էր, քանի որ մահացության տոկոսը, հատկապես երեխաների՝ բարձր էր: 1953 թ. Սուլեյմանիեի գավառում ծննդաբերության մահարդակը կազմում էր 2,3, իսկ մահացությանը 3,3%, էրբիլի գավառում համապատասխանաբար՝ 2,9 և 2,8%, Կիրկուկի գավառում՝ 5,5 և 2,6, Մոսուլի գավառում 16,9 և 8,8%: Անդրադառնալով Քուրդիստանում մահա-

²⁰ „The Times“, 14 մայիսի 1948 թ.

²¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 1190, л. 34.

ցության բարձր տոկոսին, Խասբակը գրում է. «Բնակչության մեծ մասը ունի ցածր եկամուտ, որը տարեկան չի գերազանցում 60 դինարից: Ահա թե ինչն է այդպիսի բարձր մահացության մակարդակի պատճառը»²²:

1951 թ. ամբողջ Իրաքյան Քուրդիստանը սպասարկում էր 130 բժիշկ և կար ընդամենը 23 հիվանդանոց²³, սակայն դրանք էլ հավասարաչափ չէին բաշխված, հիմնականում կենտրոնացված էին քաղաքներում և վարչական կենտրոններում:

Գյուղական շրջաններում համարյա բացակայում էր բուժ. սպասարկումը: Օրինակ, Սուլեյմանիեի ամբողջ գավառում ընդամենը կար 10 բժիշկ, սակայն դրանցից երեքն էին միայն աշխատում գյուղական վայրերում:

Իրաքյան Քուրդիստանում նույնպիսի անմխիթար վիճակում էր նաև կրթության և լուսավորության գործը: Պատկառելի թիվ էին կազմում այն դպրոցահասակ երեխաները, որոնք չէին կարողանում ուսում ստանալ, դպրոցների բացակայության և տնտեսական վատթար պայմանների պատճառով: 1952 թ. Սուլեյմանիեի գավառում դպրոց չէին հաճախում 179.937, էրբիլի գավառում՝ 186.203, Կիրկուկի գավառում՝ 214.980 և Մոսուլի գավառում՝ 375.064 երեխա²⁴: Բացակայում էին բավա-

²² Նշված աշխ., էջ 32, *كردستان*

²³ Նույն տեղում:

²⁴ ЦГАОР СССР, ф. 445⁰, оп. 2, ед. хр. 1190, л. 46.

կանաչափ պատրաստված ուսուցչական կադրերը: Մշտապես զգացվում էր դասագրքերի պակասը: Ուսուցումը միայն տարրական դպրոցներում էր կատարվում քրդերեն լեզվով, իսկ միջնակարգ դպրոցներում՝ արաբերեն: Քրդերեն լեզվի այդպիսի անտեսումը հանդիսանում էր իրաքի կառավարութեան և անգլիական իմպերիալիզմի խտրական քաղաքականութեան արտահայտություններից:

Անգլիական իմպերիալիզմը իրաքում և Քուրդիստանում վարում էր գաղութային քաղաքականություն: Քրդական փոքրամասնության ազգային իրավունքները ոտնահարվում էին ամենուրեք:

1933 թ. փետրվարի 15-ին, իրաքի անգլիական գերագույն կոմիսար Հենրի Դոբսը հայտարարում էր. «Մեզ չհաջողվեց լուծել հողատիրության պրոբլեմը... Ամեն բոլակ կարող է բռնկվել ագրարային ռեվոլյուցիան, որի հետ, հնարավոր է, իրաքյան բանակը ի վիճակի չի լինելու հաշիվ տեսնել: Հազիվ թե պետության և քաղաքային հողատերերի շահերը թույլ տային դնալ դեպի ագրարային պրոբլեմի արդարացի լուծումը... Ասորիների մեջ դժգոհություն է տիրում... Մյուս կողմից քրդական հարցը համարյա անլուծելի է մնացել... Եթե քրդերի պահանջները այս կամ այն կերպ չբա-

վարարվեն, քրդերի ապստամբությունը կգառնա անխուսափելի...»²⁵:

Անգլիական կառավարությունը մտադիր չէր այս կամ այն կերպ աջակցել քրդերի ազգային իրավունքների ճանաչմանը, որովհետեւ քրդական շլուծված պրոբլեմի առկայությունը ձեռնառու էր նրան: Գրավելով Մոսկուի շրջանը, 1920-ական թվականներին անգլիական իմպերիալիստները աշխատում էին բուրդ բնակչությանը հրահրել արաբական աղդային-աղատագրական շարժման դեմ²⁶: Հաշվի առնելով քրդերի ղեկավարությունը ինչպես թուրքական, այնպես էլ իրաքյան կառավարությունից, անգլիացիները մի կողմից ձեռնում էին քրդերի անկախության կողմնակից, մյուս կողմից, քրդական շարժումները պատրվակ օգտագործելով ճնշում էին գործադրում իրաքի կառավարության վրա, արգարացնում անգլիական ղինված ուժերի ներկայությունը իրաքում: Անգլիական կառավարության այդ քաղաքականության մասին Մայքլ Բրուքսը գրում էր. «Քրդերի թշնամական վերաբերմունքը իրաքի նոր կառավարության նկատմամբ որոշ չափով ձեռնառու էր Անգլիային: Դա հանդիսանում էր հիշեցում ֆեյսալին և նրա բարեկամներին, որ անգլիական ուսումնա-օղային ուժերը միանգամայն անհրաժեշտ էին լեռնային

²⁵ Մեջբերումն ըստ Сулейман и Смирнов Ирак, стр. 79.

²⁶ „Революционный Восток“, 1935, №4, стр. 43.

ազգություններին հսկատակության մեջ պահելու համար, որ Անգլիան կարող էր հակվել դեպի քրդերին անկախություն տալու կողմը, եթե իրաքը չգործակցի բրիտանական կառավարության հետ: Իհարկե, բրիտանական դիվանագետները չէին կարող լրջորեն մտածել ավտոնոմիա ստեղծելու մասին այնպիսի կարևոր շրջանում, ինչպիսին էր Մոսկովը»²⁷: Անգլիական իմպերիալիստները գործում էին «Բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով:

Իրաքյան քրդերը խոստումներից բացի ոչինչ չստացան անգլիական իմպերիալիզմից: 1918 թ. նոյեմբերի 8-ին անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունների հանրահայտնի հայտարարությունում ասված էր, որ Անտանտի նպատակն է Արևելքի ժողովուրդների «լրիվ և վերջնական ազատագրումը» օսմանյան լծից և «ազգային կառավարությունների ստեղծումը»²⁸: Իսկ 1920 թ. հունիսի 17-ին, Բաղդադում բրիտանական զերագույն կոմիսարը հայտարարում էր. «Մանդատը Միջագետքը կդարձնի անկախ պետություն... Կառավարությունը կհրապարակի օրենքներ լիովին հաշվի առնելով երկրի ամբողջ (ընդգծումը մերն է—Շ. Մ.) բնակչության իրավունքները և շահերը»²⁹:

²⁷ М. Брукс, Нефть и внешняя политика, стр 101.

²⁸ „Бюллетень Народного Комиссариата Иностранных дел“, 1922, №112, стр. 45.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 46:

Սակայն Իրաքի կառավարությունը թշնամական դիրք գրավեց քուրդ ժողովրդի նկատմամբ, փորձեց օսմանյան լուծը փոխարինել անգլո-իրաքյան լծով: Դրա հետևանքով էլ դեռևս 1919 թ. ժողովրդական հուզումներ սկսվեցին Քուրդիստանում: 1920 թ. հուլիսի 2-ին Թեհ-Աֆարում բռնկված ապստամբությունը շուտով տարածվեց նաև Կիր-կուկում, Սուլեյմանիեում, էրբիլում և Քուրդիստանի այլ քաղաքներում³⁰:

Ֆեյսալին թագավոր կարգելուց հետո, անգլիական կառավարությունը սլաններ մշակեց ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու համար: 1922 թ. Անգլիայի գաղութների մինիստր Ու. Չերչիլը Կահիրեում հրավիրեց հատուկ կոնֆերանս, որտեղ քննարկվեց Անգլիական գաղութները հնազանդության մեջ պահելու կարգը: Կոնֆերանսին մասնակցում էին Իրաքի և Պաղեստինի անգլիական գերագույն կոմիսարները և Ադենի ու Սոմալիի նահանգապետները: Խնամարկյալ տերիտորիաները կառավարելու նոր սլանը ստացավ «Վերահսկողություն առանց օկուպացիայի» անունը: Նախատեսվում էր առաջացող ժողովրդական, ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ լայնորեն օգտագործել ավիացիան և զորքը: Իրաքում առաջացած քրդական ազգային-ազատագրական բուր

³⁰ Նույն տեղում:

շարժումների դեմ անգլիական խմայերիալիստները պայքարել են այդ միջոցներով:

1932 թ. հոկտեմբերին, երբ Իրաքն ընդունվեց Ազգերի լիգայի մեջ, անգլիական «Դեյլի հերալդ» թերթը գրում էր. «Երեկ մենք վերացրինք Իրաքի մանդատը: Այս փոփոխությունը նշանակում է մեր պատասխանատվության հետագա նվազում... Զորքն առաջժամ որոշված է չհանել Իրաքից: Իրաքից մեր զորքերը կարող են պաշտպանել Հնդկաստան տանող ճանապարհը, և կարող են հարված հասցնել անխոցելի Ռուսաստանին: Մանդատը վերացավ, բայց դրա փոխարեն կա պայմանագիր: Մենք պատասխանատու ենք Ազգերի լիգայի ասիական անդամ պետության պաշտպանության համար: Մեր ավիացիան պետք է պարեկություն անի պետության սահմաններին, ուժակոծի խռովարար ցեղերին (քրդերին—Շ. Մ.) և ունենա օդային մեծ բազա Իրաքի տերիտորիայի վրա: Իրաքը մտնում է Ազգերի լիգայի մեջ, բայց Մեծ Բրիտանիան Իրաքից չի հեռանում»³¹:

Իրաքում, այսպիսով, քրդական հարցի ճակատագիրը մեծապես կախված էր Անգլիայից: Իրաքի նկատմամբ անգլիական տիրապետության հաստատումը ձևակերպվել էր Վերսալի և Սերի պայմանագրերով: Անգլիան իրավունք էր ստացել Իրաքը կառավարելու այնքան ժամանակ, երբ «երկիրը

³¹ „The Daily Herald“, 20 հոկտեմբերի 1932 թ.

ընդունակ կլինի ինքն իրեն կառավարելու»։ Չնայած քրդերի իրավունքները ճանաչելու մասին անգլիական և իրաքյան կառավարությունների հայտարարություններին, նրանք փաստորեն մնացին ճնշվող փոքրամասնության վիճակում, և հնարավորություն չունեին ստիպելու, որ լսեն իրենց ձայնը, որ կառավարությունը ուշադրության առնի նրանց կարիքները³²։

Անգլիական իմպերիալիստները աշխատում էին բոլոր միջոցներով, անգամ զենքի ուժով, ապահովել շահույթների ստացումը Իրաքից։ Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում էր նավթին։ Իսկ անգլիական նավթային ընկերությունները առանձնապես «Իրաք Պետրոլեում կոմպանին» խաղում էին նաև քաղաքական մեծ դեր։ «Անմտություն կլիներ պնդել, — գրում էր Դ. Ուորինները, — թե «Իրաք Պետրոլեում կոմպանին» չի համարվում քաղաքական ուժ»³³։ Անգլիական նավթային ընկերությունները ֆինանսավորում էին աստիճանավորների, քաղաքական գործիչների և մշտապես հանդիսանում էին «պետություն պետության մեջ»։ Ավելին. նավթային մոնոպոլիաների ազդեցությունը այն աստիճան ուժեղ էր, որ հաճախ երկրի ներքին և արտաքին քաղաքական ու տնտեսական շատ հարցեր լուծվում էին՝ հաշվի առնելով բացա-

³² Г. Мирский, *նշված աշխ.*, էջ 78։

³³ Д. Уоринер *նշված աշխ.*, էջ 257։

ռապես նրանց շահերը՝ ի վնաս Իրաքի ժողովրդի:

Անգլիայի համար Իրաքը, իսկ առավել ևս քրդական շրջանները, բացի տնտեսականից ունեին նաև խոշոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն: Եթե Իրաքը ընդհանրապես անհրաժեշտ էր որպես կամուրջ դեպի Իրան և Հնդկաստան, ինչպես նաև վառելանյութի բազա՝ միջերկրածովյան անգլիական նավերի համար, ապա Քուրդիստանը կարևոր էր իր ռազմա-ստրատեգիական դիրքով: Մայքլ Բրուքսը գրում է. «Միջագետքի բրիտանական պրոտեկտորատը, եթե չտարածվի Ռեվանդուդի լեռնաշղթայի վրա՝ հյուսիսում, կորցնում է իր ստրատեգիական նշանակությունը»³⁴:

Իրաքի նկատմամբ անգլիական իմպերիալիզմի վարած քաղաքականության համար բավական բնորոշ է անգլիական աստիճանավորներից մեկի կողմից իրաքցիներին ուղղված հետևյալ խոսքերը. «Դուք մեզ դուր չեք գալիս, մեզ դուր չի գալիս ձեր երկիրը, մեզ դուր չի գալիս ձեր կլիման և մեզ դուր չեն գալիս ձեր քաղաքական համոզմունքները: Բայց մենք սիրում ենք ձեր նավթը: Եվ ի սեր ձեր նավթի, մենք պետք է հաշտվենք ձեզ հետ, ձեր երկրի հետ և ձեր քաղաքական համոզմունքների հետ»³⁵:

³⁴ М. Брукс, *История мидл.,* т. 2, 101:

³⁵ „The Nineteenth Century and After“, 1948, № 4, p. 16.

Անգլիան, իրոք, սիրում էր իրաքյան նավթը և այդ «սիրելը» հանդիսանում էր արաբ և քուրդ աշխատավորների թշվառության պատճառներից մեկը: «Իրաք Պետրոլեում կոմպանին», որը մշակում էր իրաքի նավթը, մաքրված նավթամթերքները հոտ էր բերում Իրաք և վաճառում թանկ գներով: Ազգային այդ հարստությունից Իրաքի կառավարությունը ստանում էր չնչին բաժին. սակայն այդ բաժինն էլ չէր ծառայում ժողովրդի կյանքի բարելավման գործին: Պատկերը նույնն էր նաև երկրի տնտեսության մյուս բնագավառներում:

Իրաք այցելած բուրժուական հրապարակախոս Իոն Կիմխեն գրում էր. «Դժգոհությունը և սովը իրաքում ավելի շուտ սովորական բան են, քան բացառություն»³⁶: Սարսափելի ծանր պայմանների մեջ էին այն գյուղացիները, որոնք չունենալով սեփական տնտեսություն, աշխատում էին ճանապարհաշինության, երկաթուղագծերի և այլ շինարարական օբյեկտներում: Նրանք անգլիացիներից ստանում էին այնպիսի ողորմելի աշխատավարձ, որով հնարավոր չէր ֆիզիկական գոյությունը պահպանել: «Էրբիլում... նոր երկաթուղի կառուցող անգլիական ինժեներները տեսել են, որ բանվորները համարյա ի վիճակի չէին բահը բարձրացնելու, իսկ նրանք, ովքեր աշխատանքի չէին գալիս սովորական աննշան հիվանդությունների

³⁶ ЦГАОП СССР, ф 4459, оп. 2, ед. хр. 1079, л. 23.

պատճառով, չէին ապրում երկու-երեք օրից
ավելի»³⁷:

Ժողովրդական զանգվածների թշվառությունը
այն աստիճանի էր հասել, որ եղել են դեպքեր, երբ
ծնողները հոժարակամ վաճառում էին իրենց հա-
րազատ զավակներին: «Ես իմ աչքերով տեսա,—
գրում է քուրդ պրոգրեսիվ գրող Հաժարը,— մի
քրդուհու, որը Կիրկուկի փողոցներից մեկում ու-
ղում էր վաճառել իր երկու տարեկան որդուն: Ար-
տասվելով նա ասում էր: «Ես երեք երեխա ունեմ
և նրանց պահելու ոչ մի միջոց չունեմ: Նրանք մա-
հանում են սովից»: Կողքից անցնող բանվորը
գրպանից հանեց կես դինար և տվեց այդ աղքատ
կնոջը: Ոստիկանները անմիջապես նրան ձերբա-
կալեցին. եթե օգնեց, ուրեմն կոմունիստ է: Այդ
բանվորը վեց ամիս նստեց բանտում, իսկ հետո
մի ամբողջ տարի ոստիկանական հսկողության
տակ էր»³⁸:

Իրաքի ժողովրդական զանգվածների սոցիալ-
տնտեսական պայմանների մասին խոսելով, Ալի
Զարկան դիպուկ գրում է. «Այն ժամանակ, երբ
մեր երկիրը նման է մի շտեմարանի, որը լցված է
սննդամթերքով, ժողովուրդը ապրում է աղքատ.
չնայած այն բանին, որ մեզ մոտ կա բուրդ և բամ-
բակ, ժողովուրդը վատ է հագնվում, հագուստի

³⁷ "The Nineteenth Century and After", 1948, № 4,
p. 17.

³⁸ "Иностранная литература", 1959, №7, стр. 72.

կարիք զգում: Իրաքի բնակչությունը ապրում է խարխուլ բնակարաններում, և կյանքի մեծ մասը քաղցած է մնում...»³⁹:

Անգլիական իմպերիալիզմի և սակավաթիվ շեյ-խերի ու ֆեոդալների տիրապետությունից տուժում էին միջակ, և նույնիսկ, որոշ դեպքերում, խոշոր սեփականատերերը:

Անգլիայի տեքստիլ և թեթև արդյունաբերության մյուս ճյուղերի արտադրանքը մշտապես հեղեղում էր Իրաքի շուկան: Տեղական արդյունաբերությունը, ինչպես քրդական, այնպես էլ Իրաքի մյուս շրջաններում ոչ միայն չէր զարգանում, այլև սպառող շուկանալով, կանգնում էր քայքայման առաջ:

Հետպատերազմյան Իրաքում բազմաթիվ չլուծված պրոբլեմներ, առաջին հերթին ագրարային և ազգային պրոբլեմները հանդիսանում էին երկրի քաղաքական անհանգիստ դրություն պատճառը:

Երկրի ազգային-ազատագրական շարժումները մշտապես շոշափել են անգլիական իմպերիալիզմի շահերը, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում Իրաքը գտնվում էր Անգլիայի ազդեցության ոլորտում: Շատ դիպուկ են հնդկական «Թայմս Օֆ Ինդիա» թերթի հատկյալ տողերը. «1921 թ. անգլիացիները իրաքցիներին տվեցին և թագավոր, և պետություն, սակայն թագավորին չթույլատրեցին

³⁹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 1190, л. 34.

կառավարել, իսկ պետութեանը թույլ չտվեցին ստեղծելու ավելի մեծ բան, քան ներկայացուցչական կառավարութեան տպավորութիւն»⁴⁰: Ինքը Ֆեյսալ թագավորը հայտարարում էր՝ «Ես անգլիական շինուինիկ եմ թագավորի աստիճանով»:

1932 թ., երբ Իրաքը ձեականորեն անկախութիւն ստացավ և դարձավ Ազգերի լիգայի անդամ, ոչ մի կաբինետ միջին հաշիւով նույնիսկ մեկ տարի չի մնացել իշխանութեան գլուխ: Շվեյցարական «Նեյն-Ցյուրխեր ցեյտունգ» թերթը գրում էր. «Հաղիվ թե արագորեն իրար փոխարինող պրեմիեր մինիստրներից որեւէ մեկը վարեր քաղաքական այնպիսի գիծ, որը սկզբունքորեն տարբերվեր նախորդների քաղաքական դժից»⁴¹: Բավական է նշել, որ 1935—1954 թթ. Իրաքում տասնմեկ անգամ ռազմական դրութիւն է հայտարարվել, որը ընդհանուր առմամբ տեւել է ավելի քան իննը տարի⁴²:

«Սև ռեժիմի տարիներին» հետապնդվում էր յուրաքանչյուր պրոգրեսիվ միտք, արյան մեջ խեղդվում ազգային իրավունքների ճանաչման ձգտող յուրաքանչյուր փորձ: Նուրի Սաիդի իշխանութեան տարիներին տարածված էր այսպիսի ցինիկ արտահայտութիւն՝ «Ասում են, թե բանտում չկա ազատութիւն: Չէ՞ որ այնտեղ կարելի է քնել և վեր

⁴⁰ „The Times of India“, 26 օգոստոսի 1956թ.

⁴¹ „Нейе Цюрхер Цейтунг“, 8 մայիսի 1956թ.

⁴² „Революция в Ираке“, 1958, М., стр. 24.

կենալ: էլ ի՞նչ ազատութիւն է հարկաւոր»: Հալածանքի էին ենթարկւում առաջաւոր մտավորականներն ու արվեստագետները:

Պաշտոնական տվյալներով,— գրում է քուրդ գրող Հաժարը,— միայն Իրաքի մայրաքաղաքում՝ Բաղդադում, հաշվւում էր յոթ հազար ոստիկանական գործակալ... Իրաքի որդիներին ու դուստրերին հետապնդում էին ոստիկանական 100 հազար լրտեսներ⁴³: Ոստիկանության կամայականութիւնները ոչնչով սահմանափակված չէին. «Կոմունիստական շարժում» էին համարում ամեն մի պայքար: Շատ հաճախ մարդկանց կանչում էին ոստիկանատուն և ասում. «Դու կոմունիստ ես, պետական հանցագործ, պետական գանձարանը մուծիր 200 կամ 500 դինար և պարտավորութիւն վերցրու, որ երկու տարւա ընթացքում չես զբաղւելու հակապետական գործունեությամբ»: Եթե դրամ չկար, այդ դեպքում «հանցագործին» զցում էին բանտը, շատ հաճախ երկար ժամանակով⁴⁴:

Հակակոմունիստական մոլուցքով տարված ռեակցիոներները մարդկանց հետապնդում էին նվազագույն կասկածանքի դեպքում: Արաբ և քուրդ հայրենասերները մշտապես գտնւում էին ձերբակալման, տեղորի վտանգի տակ: Մարդկանց ձերբակալում էին բոլորովին անտեղի, աննշան բանի

⁴³ „Иностранная литература“, 1959, № 7, стр. 73.

⁴⁴ նույն տեղում:

համար: Մի քաղաքացի, օրինակ, դատապարտվել էր 6 ամիս բանտարկության այն բանի համար, որ ստացել էր նամակ, որտեղ նրան «խաղաղություն» էին մաղթում... Ընդ որում խոսքը չէր վերաբերվում խաղաղության մասնակիցների շարժմանը⁴⁵: Մի նկարչի բանտարկել էին միայն նրա համար, որ իր տաղավարում կախել էր պատանոտված շորերով մի աղքատի նկարը: «Եթե դու կոմունիստ չես, — ասացին նրան ոստիկանները, — ինչո՞ւ կախեցիր այս նկարը»⁴⁶:

Քուրդիստանում առաջացող ամեն մի օպոզիցիա, կառավարության կողմից որակվում էր որպես «ռուսների, կոմունիստների» գործ: Այդ մաշված հերյուրանքները երբեմն մերկացվում էին մինչև անգամ անգլիական մամուլում: «Նայտինթ Սենչըրի էնդ էֆտեր» հանդեսը գրում էր. «Բաղդադում ամեն տեսակ շշուկներ են շրջում ռուսների գործունեության մասին քրդերի մեջ: Սակայն մանրադնին ստուգումը ցույց տվեց, որ քրդերը և հյուսիսի փոքրամասնությունները տառապում են տընտեսական դժվարություններից, ավելի քան բաղդադցիները...»⁴⁷:

Անգլիական իմպերիալիստները Նուրի Սաիդին համարում էին «իմաստուն պետական գործիչ», իսկ Իրաքը՝ զարգացման լավ օրինակ արաբական

⁴⁵ TACC, Իրակ, 16 հոկտեմբերի 1955 թ.

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ „The Nineteenth Century and After“, 1948, № 4, p. 20.

հարեան երկրների համար: Մինչդեռ անգլիական «Թայմս» թերթը գրում էր, որ «երբեք հարուստների և աղքատների միջև այդպիսի հակադրություն չի եղել, ինչպես Իրաքում»: Անգլիական մի ուրիշ հանդես՝ «Սատերդիյ իվնինգ պոստը» խոսելով Միջին արևելքի, այդ թվում և Իրաքի բնակչության սոցիալական ծանր դրության մասին, գրում էր. «Այս շրջանում... կարելի է գտնել ամենասարսափելի սոցիալական հակասություններ... վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ շատ տեղերում անասուններն ավելի լավ են ապրում, և ավելի թանկ են գնահատվում, քան մարդիկ: Նա, ով տեսել է Միջին արևելքը, կարիք չունի վիճակագրության: Բաղդադի փողոցների անկյուններում նստած աղքատ կանայք, նիհարած երեխաներ, որոնք մեկնում են իրենց ոսկրոտ ձեռքերը և անվերջ կրկնում խղճով երգեր. ամենուրեք լայն տարածված տրախոմայի պատճառով տարօրինակ հայացքով նայող մարդիկ, մեծ քաղաքների թաղամասերի կեղտոտ խրճիթները, այս ամենը բավական են, համողվելու համար զանգվածների ծայրահեղ աղքատության մեջ»⁴⁸: Այդպիսի դրության մեջ էին Իրաքի արաբ և քուրդ աշխատավորները:

Իրաքի աշխատավորների համար անգլիական իմպերիալիզմի տիրապետության տարիները եղել

⁴⁸ „The Saturday Evening Post“, 20 սեպտեմբերի 1947թ.

են համառ պայքարի տարիներ, ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին հարստահարիչների դեմ: «Այդ թախծալի, խղճուկ պատմության էջերը, — գրում էր «Թայմս Օֆ Ինդիա» թերթը, — պատմում են ցեղերի ապստամբությունների, բռնությունների, զինվորական հեղաշրջումների, փոքրամասնությունների անողոր ճնշման մասին: Ներկա պահին Իրաքը մեծ հարցական նշան է արաբական աշխարհում, մեծ դատարկություն. ոչ ոք չգիտե, թե Իրաքն ուր է գնում: Հարևան արաբների համար Իրաքը օտարերկրյա տերությունների ճամբար է, իսկ նրա ժողովրդի համար՝ չիրականացված երազանք, ընդհատված ճանապարհորդություն, ձախողված միսիա»⁴⁹: Իրաքցի պրոգրեսիվ հասարակական գործիչ Գաիբ Ֆարմանը գրում էր, որ «Իրաքը կառավարողները դատարկարկված են թուրքական դեսպոտիզմի և օկուպանտներին լիովին ենթարկվելու ոգով: Նրանց զաղափարախոսությունը ոսկրացել է և ոչ մի փոփոխության չի ենթարկվում, նրանց աչքերում թուրքական կառավարման սխտեմը համարվում է բաղաժանան գործունեություն տիպար: Նրանք բարձրացել են ծառայության այն աստիճաններով, որոնք պահպանվում են անգլիական սվինով»⁵⁰:

⁴⁹ „The Times of India“, 26 օգոստոսի 1955թ.

⁵⁰ Г а н б Ф а р м а н, Ирак в годы черного режима, М., 1959, стр. 45.

Սյդ բոլորը ժողովրդական զանգվածներին մղում էին բողոքի ելույթների, որոնց սուր ծայրը, վերջին հաշիվով, ուղղված էր անգլիական իմպերիալիզմի դեմ: Ժողովրդի դժգոհությունը, — գրում էր «Նայտինթ Սենչրի էնդ էֆտեր»-ը, — ուղղված է կառավարության դեմ, սակայն ավելի արտահայտված ձևով ուղղված է Իրաքը կառավարող հարյուր ընտանիքների դեմ, և ամենից շատ անգլիացիների դեմ, որոնց փաստորեն ամբողջ ազգը պատասխանատու է համարում Իրաքի այժմյան ծանր դրության համար»⁵¹:

Իրաքի քրդական ժողովրդական զանգվածների սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունը, ազգային իրավադրկությունը, հասկանալի է, չէին կարող չհասցնել ազգային-ազատագրական նոր պայքարի, որն սկսվեց դեռևս պատերազմի տարիներին:

Հետպատերազմյան Իրաքի քրդական ազգային-ազատագրական պայքարի վրա բարերար ազդեցություն ունեցան Սովետական Միության և դեմոկրատական ուժերի հաղթանակը իմպերիալիստական առավել ռեակցիոն ուժերի դեմ, ինչպես նաև ազգային-ազատագրական պայքարի այն

⁵¹ „The Nineteent Century and After“, 1948, № 4, p. 13.

հզոր ալիքը, որ սկիզբ առավ Արևելքի երկրներում։ Այդ ժամանակաշրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի հակաիմպերիալիստական բնույթը հատուկ է նաև քրդական ազգային-ազատագրական շարժումներին։

Ի տարբերություն Իրաքի մյուս շրջանների ժողովրդական շարժումների, Քուրդիստանում տեղի ունեցող շարժումները ուսումնասիրելիս, առաջին հայացքից ստեղծվում է այնպիսի տպավորություն, որ դրանք ուղղված են եղել միայն ազգային իրավունքների ճանաչման նպատակին։ Մինչդեռ այդ շարժումների պատճառներից մեկն էլ ագրարային չլուծված պրոբլեմն էր։ Այդ է պատճառը, որ Քուրդիստանի խոշոր հողատերերը հաճախ հանդես էին գալիս այդ շարժումների դեմ և հանդիսանում Իրաքի կառավարության և անգլիական իմպերիալիզմի հենարանը քրդական ապստամբությունների ճնշման գործում։ Թագավորական Իրաքում հողային հարցի սրությունը մեծ մասամբ պայմանավորված էր անգլիական իմպերիալիստների վարած քաղաքականությամբ։ Պաշտպանելով խոշոր հողատիրությունը, նրանք ֆեոդալներին օգտագործում էին երկրի հարստությունները անարգել կողոպտելու և դեմոկրատական շարժումները ճնշելու համար։ Անգլիական իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականության հետևանքն էր գյուղատնտեսության և նոր զարգացող արդյունաբերության ցածր մակարդակը։ Կարճ

ասած, Իրաքը անգլիական իմպերիալիզմի համար հումքի աղբյուր էր և վաճառահանման շուկա:

Իրաքյան Քուրդիստանի բնակչությունը, բացի սոցիալ-տնտեսական զրկանքներից ենթարկված էր նաև ազգային ճնշման: Անգլիական իմպերիալիզմի հետ համագործակցաբար Իրաքի կառավարությունը մշտապես անտեսում էր քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքները:

Այսպիսով, Իրաքյան Քուրդիստանը Իրաքի այն շրջաններից էր, որտեղ ցայտուն կերպով առկա էին բոլոր հիմքերը ժողովրդական շարժումների համար: Այդ կարգի ազգային-ազատագրական ժողովրդական հուլմունքները Իրաքյան Քուրդիստանում սկսվում են 1943—1945 թթ. ապստամբություններով:

ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1943—1957 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարի-
ներին քրդական հարցը շարունակում էր մնալ
իրաքի ներքին չլուծված պրոբլեմներից մեկը: Չնա-
յած գերմանական իմպերիալիզմի ջանքերին՝ քըր-
դական շարժումներն օգտագործել իր նպատակների
համար, Քուրդիստանի ժողովրդական լայն խավերը
իրենց բախտը կապեցին ֆաշիզմի դեմ պայքարող
դեմոկրատական ուժերի հաղթանակի հետ: Պետք է
առանձնապես նշել քուրդ աշխատավորության հա-
մակրանքը Սովետական Միության նկատմամբ,
որի արդարացի պատերազմը գերմանական իմպե-
րիալիզմի և նրա դաշնակիցների դեմ, մեծ հավատ
էր ներշնչում լավագույն ապագայի համար: Գավա-
նը խոսելով երկրորդ համաշխարհային պատերազ-
մի տարիներին կռվող կողմերի նկատմամբ քրդա-
կան ժողովրդական լայն խավերի գրաված դիրքի
մասին, գրում է. «Այն ժամանակ, երբ թուրք ղեկա-
վարները սիրաբանում էին գերմանական դեսպան
նացիստ ֆոն Պապենին և բացահայտորեն հա-

մակրում Գերմանիային, երբ Ռեդա շահը ավելի ու
ավելի էր մոտենում նացիստներին և Իրանում գեր-
մանաֆիլ տարրերը ագրեսիվ պլաններ էին պատ-
րաստում, քրդական լայն հասարակությունը գործ-
նական մասնակցություն ունեցավ հակաֆաշիս-
տական դաշինքի ամրապնդման մեջ»¹:

Այս տրամադրությունները ոչ քիչ չափով օգտա-
գործում էր Անգլիան, որը, հատկապես ընդգծելով
իր դաշնակցությունը ՄՍՌՄ-ի հետ, ձգտում էր
ամրապնդել իր դիրքերը Քուրդիստանում: Անգլիա-
յի և ԱՄՆ-ի կողմից քրդերին տրվում էին մեծ
խոստումներ՝ երկրորդ համաշխարհային պատե-
րազմից հետո նրանց ազգային իրավունքների ճա-
նաչման մասին: Ամբողջ Միջին արևելքում տարած-
վել էին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ռուզվելտի լուսանկար-
ները, որոնց վրա քրդերեն գրված էր. «Մենք ձեզ
չենք մոռանա»²: «Անգլիական դիվանագետները
իրենց հայտարարությունների մեջ հասան մինչև
այնտեղ, — գրում է «Բալկան է Մուայեն Թրիանը» —
որ քրդերին խոստացան դեպի ծով ելք տրամադ-
րել Ալեքսանդրետայի շրջանում»³:

Արևմտյան տերությունների, հատկապես Ան-
գլիայի խոստումները, ուղղակի հակասության մեջ
էին նրանց պրակտիկ գործողությունների հետ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբում

¹ Gavan, նշված աշխ., էջ 37:

² Les Balkans et le Moyen-Orient, 28 մայիսի 1955թ.

³ Նույն տեղում:

Իրաքյան Քուրդիստանը ընդհանուր առմամբ գլտ-
նըվում էր հանգիստ վիճակում, չնայած այն բանի,
որ Բաղդադը շարունակում էր քրդերի իրավունք-
ները չճանաչելու քաղաքականությունը:

Պատերազմի տարիներին Իրաքի ժողովրդական
մասսաների առանց այն էլ վատթար տնտեսական
պայմանները ավելի ծանրացան: 1943 թ. Քուրդիս-
տանում - հացահատիկային կուլտուրաների բեր-
քատվությունը խիստ ցածր էր սովորական տարի-
ներից. չնայած դրան, անգլիացիները Իրաքից
արտահանեցին ցորենի և դարու պաշարների մեծ
մասը: Պարենային և արդյունաբերական ապրանք-
ների վրա սահմանված էր պետական հսկողություն.
դրանք բնակչությանը բաշխվում էին քարտային
սխստեմով: Տեղական իշխանությունները, որոնք
կատարում էին բաշխողի ֆունկցիա, քարտային
սխստեմը դարձրել էին շահույթ ձեռք բերելու մի-
ջոց: Դեֆիցիտային ապրանքները վաճառվում էին
սև շուկայում սպեկուլյատիվ գներով: Գյուղացի-
ների կախվածությունը վաշխառուներից մեծ չա-
փեր ընդունեց:

Քուրդիստանի ժողովրդական մասսաները, առա-
ջին հերթին գյուղացիները, հասել էին տնտեսական
ամենավատթար դրության, որը ավելի էր ծանրա-
նում անգլիական, իրաքյան զինվորականության
կամայականությունների հետևանքով: Քրդական
լեռնային շրջաններում նույնիսկ բարձր գներով
հնարավոր չէր ձեռք բերել պարենային և արդյու-

նաբերական ապրանքներ: Տնտեսական այս դժվարությունները ավելի ուժեղացրին դժգոհությունը Իրաքի կառավարության և Անգլիայի դեմ: Քուրդիստանում առկա էր ապստամբական տրամադրություն, որը կարող էր վերածվել զինված ելույթի:

Այս ժամանակաշրջանում իր աշխատանքը աշխուժացրել էր քրդական ազգային մանրբուրժուական «Հայվա» (Հույս) կազմակերպությունը, որը կազմակերպվել էր 1939 թ. Իրաքի բանակի առաջագիմ քուրդ սպաների կողմից: Սոցիալ-տնտեսական հարցերի բնագավառում նա որևէ արմատական միջոցառում չէր առաջարկում. հիմնական շեշտը դնում էր քրդերի ազգային իրավունքների ճանաչման վրա: «Հայվա»-ի շարքերում հիմնականում միավորվել էին քրդական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներ՝ բժիշկներ, ուսանողներ, ուսուցիչներ և այլն: Քրդական ազգային-ազատագրական շարժման առավել ձախ թևն էին ներկայացնում «Շորըշ» (Հեղափոխություն) և «Ռիզգարի» (Փրկություն) կազմակերպությունները: Գործում էր նաև «Լաշկարի» (Զինվորներ) կազմակերպությունը, որը զգալի ազդեցություն էր ձեռք բերել քուրդ զինվորների շրջանում:

Այդ կազմակերպությունները ամենուրեք գործուն մասնակցություն էին ցույց տալիս ապստամբության նախապատրաստմանը: 1943 թ. «Հայվա»-ի անդամների օգնությամբ քրդական ազգային-ազա-

տագրական շարժման ականավոր գործիչ Մուլա Մուստաֆա Բարզանին հեռացավ Սուլեյմանիեից, որտեղ իր եղբոր՝ Ահմեդ Բարզանու և մի շարք քուրդ օպոզիցիոն պարագլուխների և հասարակական գործիչների հետ միասին գտնվում էր արքայականի վիճակում 1933 թվից ի վեր։ Բարզան հասնելուց հետո Մուստաֆա Բարզանին հարձակում կադմակերպեց ոստիկանական ջոկատի վրա, որը կարճատև դիմադրությունից հետո անձնատուր եղավ։ Շուտով բարզանցիների դեմ ուղարկվեցին ոստիկանական նոր ուժեր։ Ապստամբների հետ ունեցած ընդհարման ժամանակ ոստիկանները թողեցին զենքերը և մազապուրծ փախան⁴։ Բարզանցիներին միացան նաև Սաիդ Բիրոկի ղինված ջոկատները, որոնք մինչև Բարզանու ժամանելը հաջողությամբ կռվել էին թուրք-իրաքյան սահմանային ուժերի դեմ⁵։

- 1943 թ. սեպտեմբերին Բարզանում սկսվեց ապստամբություն, որը լայն թափ ընդունեց։ Երկու ամիս անց, նրա մասնակիցների թիվը հասավ մոտ 13 հազարի, որոնց մեծ մասը հեծյալներ էին։ Ապստամբությունը Բարզանից շուտով տարածվեց նաև Մոսուլի և Էրբիլի դավառները։ Իրաքի կառավարությունը միանգամից սկսեց ռազմական մեծ բնույթի զործողություններ։ Սակայն ընդհարումները ապստամբների և կառավարական ուժերի

⁴ Gavan, նշված աշխ., էջ 37։

⁵ St. Longrigg, Iraq 1900—1950, p. 235.

միջև վերջացան վերջիններիս պարտությամբ: Հատկապես նշանակալից էր Շերվանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, որտեղ իրաքյան զորամասը ղլխովին պարտության մատնվեց: Բարզանցիները այստեղ գերի վերցրին երկու ջոկատներ, այնուհետև հարձակվեցին Բլեյում գտնվող ոստիկանական ջոկատի վրա և փախուստի մատնեցին: Հաջորդ կատաղի ճակատամարտը տեղի ունեցավ Աբրայի մոտակայքում գտնվող Բիրեսում: Կառավարական զորքերի հարձակումները 1944 թ. սկզբներին հաջողությամբ ետ էին մղվում⁶:

Ապստամբները պահանջում էին՝ Իրաքի սահմաններում ճանաչել քրդերի ավտոնոմ իրավունքները, վերջ տալ քրդերի նկատմամբ խտրականության քաղաքականությանը, քրդերին նշանակել Քուրդիստանի տեղական ինքնավարության օրգաններում, բարելավել քրդաբնակ շրջանները պարենային և արդյունաբերական ապրանքներով մատակարարելու գործը, ապահովել դեմոկրատական ազատություններ, պայմաններ ստեղծել մայրենի լեզվի ուսուցման համար:

Քուրդիստանի տարբեր շրջաններից նորանոր ջոկատներ միանում էին բարզանցիներին: Ապստամբությունը ճնշելու փորձերը վերջացան անհաջողությամբ: 1943 թ. սեպտեմբերից մինչև 1944 թ. ապստամբների և կառավարական ուժերի միջև տե-

⁶ Б. Гемков, Кюристан, София, 1954, стр. 62.

դի ունեցան կատաղի մարտեր: Տեսնելով դեպքերի սպառնալից բնույթը, Իրաքի կառավարութիւնը ապստամբների դեմ ուղարկեց մի ամբողջ բանակ անգլիական զենեքալ Բրոմիլոյի հրամանատարութեան ներքո⁷: Սակայն դեպքերը զարգանում էին ոչ կառավարութեան օգտին: Վերջինս երկրորդ անգամ փորձեց ապստամբութեանը վերջ տալ բանակ-յութիւնների միջոցով:

Այն բանից հետո, երբ քրդական մի շարք քաղաքական գործիչներ մերժեցին միջնորդի դեր խաղալ ապստամբների և կառավարութեան միջև, այդ միսիան ստանձնեց Իրաքում անգլիական զեսպան Կորնվալիսը: Անգլիական կառավարութեան անու-նից ֆաշիզմի դեմ պատերազմի ավարտից հետո ինքնավարութիւն խոստանալով քրդերին, զեսպա-նը պահանջում էր դադարեցնել ապստամբութիւ-նը⁸: Իսկ 1944 թ. հունվարին անպորտֆել մինիստր ազգութեամբ քուրդ Մաջիդ Մուստաֆան կառավա-րութեան հանձնարարութեամբ այցելեց Քուրդիս-տան, փոխեց մի քանի պաշտոնյաների, աշխատեց կարգավորել հացահատիկի բաշխումը և այլն. նրա խնդիրն էր՝ հանդարտեցնել ապստամբներին: Որ-քան էլ շոշափելի լինեին ապստամբների սկզբնա-կան հաջողութիւնները, նրանք չէին կարող լրջո-ւնեն նկատի չառնել կառավարութեան հաշտութեան

⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2. ед. хр.-1191, л. 10.

⁸ Նույն տեղում:

առաջարկը, քանի որ պարենի և զենքի պահաս էր
զգացվում:

Հաշտության բանակցություններում Նուրի Սաի-
դի կառավարութեան ներկայացուցիչ նշանակվեց
Մաջիդ Մուստաֆան⁹: Բարզանցիները Հաշտության
առաջարկը ընդունեցին հիմնականում այն պատ-
ճառով, որ նրա պայմանները տվյալ էտապում բա-
վարարում էին իրենց:

Սակայն, այդ համաձայնագիրը տարբեր նշանա-
կություն ուներ կառավարութեան և ապստամբների
համար: Ապստամբութեան ղեկավարները կարծում
էին զրանով ապահովել քրդերի ավտոնոմ իրա-
վունքների ճանաչումը և մյուս հրատապ հարցերի
լուծումը: Իսկ կառավարութեան համար հաշտու-
թյան համաձայնագիրը սոսկ միջոց էր Քուրդիս-
տանի հակակառավարական օսլոդիցիան լիկվի-
դացնելու համար:

Հաշտության համաձայնագիրը ուներ հետևյալ
պայմանները.

1. Ապստամբների գրաված տերիտորիաները
մնում են նրանց իշխանութեան տակ:

2. Ազատ են արձակվում ապստամբութեան բո-
լոր ձերբակալված ներկայացուցիչները:

3. Ապստամբները պահպանում են իրենց զին-
ված ուժերը և զենքերը, ներառյալ Իրաքի բանակից
խլված զենքերը:

⁹ Longrigg, նշված աշխ., էջ 325:

4. Արդարացի սկզբունքներով իրազործվելու է պարենի և արդյունաբերական ապրանքների մատակարարումը Քուրդիստանում:

5. Իրաքի քրդական շրջաններում բոլոր արար պաշտոնյաները փոխարինվում են քրդերով:

6. Իրաքյան Քուրդիստանը մշակույթի և լուսավորության բնագավառում ստանում է ավտոնոմ իրավունքներ:

7. Իրաքի կառավարությունը միջոցներ է հատկացնելու Քուրդիստանում դպրոցներ և հիվանդանոցներ բանալու համար¹⁰:

Քուրդ սպաներից առանձնացվեց մի խումբ, որի խնդիրն էր՝ վերահսկել պարենի արդարացի բաշխումը, պայքարել սպեկուլյացիայի և կաշառակերության դեմ: Նրանք զինվորական նահանգապետի իրավունքներով ստանձնում էին իշխանությունը հետևյալ շրջաններում. զեներալ Բհաիդդին Նուրի՝ Սուլեյմանիեի, փոխզնդապետ Ամին Ռեանդուզի՝ Ռեանդուզի, մայոր Իզզետ Ազիզ Ամեդի՝ Բարզանի, կապիտան Ֆուադ Արիֆ՝ Կալա Դիզեի, կապիտան Մաջիդ Ալի՝ Ամեդիայի, կապիտան Մուստաֆա Խոշնավ՝ Բլեի, կապիտան Շամզինի Սաիդ Ազիզ՝ Մերգա Սորի շրջանում¹¹:

1944 թ. մայիսին Նուրի Սաիդը շրջագայեց քրդական շրջանները և, տեսնելով դոյություն ունե-

¹⁰ Rambout, նշված աշխ., էջ 73.

¹¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп 2, ед. хр. 1192, л. 4.

ցող դժգոհությունը, հայտարարեց, որ կառավարությունը մտադիր է հիմնել համաքրդական մի լիվա, լուսավորության մինիստրության մեջ հաստատել քրդական գաղտցների հարցով զբաղվող բաժին, բարելավել հասարակական սպասարկումները, վարկեր տրամադրել գյուղացիներին տնտեսությունները կարգի բերելու համար, վերանայել ծխախոտի արտադրության և վաճառքի վրա սահմանված մոնոպոլիան, որից տուժում էին ծխախոտագործությամբ զբաղվող քրդական շրջանները: Կառավարության այս խոստումները կատարվում էին տակտիկական նկատառումներով և նպատակ ունեին ժամանակ շահել նոր շարժումների վտանգը հեռացնելու համար:

Լոնդրի գզն այդ առթիվ գրում էր. «Մոլլային (Բարզանուն—Շ. Մ.) արված զիջումները, հավանաբար ի չիք էին դարձվելու, ձգձգումների և խափանումների միջոցով»¹²: Այդպես էլ եղավ: Իրաքի ռեգենտ Աբդուլ Իլահը մերժեց քրդերի իրավունքների մասին օրենքի նախագիծը: Այդ բանը հասցրեց Նուրի Սաիդի կաբինետի անկմանը: Դա, իհարկե, ավելի շուտ տակտիկական միջոցառում էր, քանի որ գրանից հետո էլ Նուրի Սաիդը շարունակեց ուղղություն տալ Իրաքի կառավարության բաղադրականությանը:

Նոր, Համդի Պաշալի կառավարությունը ձեռք առավ հակաքրդական միջոցառումներ, կառավար-

¹² Longrigg, նշված աշխ., էջ 326:

րության կազմից հանվեց Մաշիդ Մոնսթաֆան, ռեպրեսիայի ենթարկվեցին քրդական օպողիցիոն պարտիաների և կազմակերպությունների անդամները, վերացվեցին քուրդ նահանգապետների պաշտոնները:

Այդ բանից հետո Քուրդիստանում խմորումները վերսկսվեցին: «Հալվա» կազմակերպության ձախթևի հետ վերակազմավորումից հետո «Ռիզգարին» իր կենտրոնը հաստատեց Բարդանի շրջանում: Չնայած կառավարության ռեպրեսիվ միջոցառումներին, դեմոկրատական ուժերը և կոմունիստները հռանդուն թափով աշխատում էին պայքարի ընդհանուր ճակատ կազմել ռեակցիայի դեմ: Բոլոր նախանշանները ցույց էին տալիս, որ ապստամբություն էր նախապատրաստվում Քուրդիստանում:

Իրաքի կառավարող շրջաններում տարածայնություն կար նոր ապստամբությունը ճնշելու ձևերի ընտրության շուրջը: Որոշ շրջաններ, որոնց գլխավորում էր Նուրի Սաիդը, դտնում էին, որ պետք է քրդերին ազգային ինքնավարություն խոստանալ ժամանակ շահելու համար, արգելակել ապստամբության բռնկումը և տարածումը: Որոշ շրջաններ էլ կտրականապես դեմ էին, թեկուզ ձևականորեն, ճանաչել քրդերի ինքնավարության իրավունքը:

1944 թ. հուլիսին Սուլեյմանիեում տեղի ունեցավ քուրդ պարագլուխների խորհրդակցությունը, որին

հետևեց էկոնոմիկայի միջնորդ Քաուֆիզ Ուահրիի «բարի կամքի» այցը Քուրդիստան: Սակայն կառավարության այդ միջոցառումը չէր կարող մեղմացնել դրուժյունը: Մուստաֆա Բարզանին և ապրտամբության մյուս ղեկավարները պահանջում էին հաշտության համաձայնագրի կենսագործումը¹³:

էկոնոմիկայի միջնորդի մեկնելուց հետո գյուղացիները գրավեցին կառավարության տնօրինության տակ գտնվող հացահատիկի պաշարները:

Տեղի էր ունենում վերահաս ապստամբության նախապատրաստությունը: Բացի այդ, կապ հաստատվեց Բաղդադի, Կիրկուկի, էրբիլի, Մոսուլի, Սուլեյմանիեի, Ռեանդուզի և այլ վայրերի դեմոկրատական գործիչների և կազմակերպությունների միջև:

Քուրդ ազգաբնակչության ազգային իրավունքների ճանաչումը մասսաների գիտակցությանը հասցնելու գործում մեծ աշխատանք էին տանում իրաքի կոմունիստները: 1945 թ. սկզբներին կոմպարտիայի ընդհատակյա քրդերեն «Ազադի» թերթում հրապարակվեց մի փաստաթուղթ, որը հայտնի է «Քուրդ ժողովրդի խարտիա» անունով¹⁴: «Քուրդ ժողովրդի խարտիայում» ասված էր, որ ներքին և արտաքին ռեակցիայի դեմ պայքարելու անհրա-

¹³ علاء الدين العجادی، شورش کانی کورد و کوردو کوماری عراق، بغداد ۱۹۵۹، ص. ۱۷۸.

¹⁴ Rambout, նշված աշխ., էջ 132:

ժեշտ պայման է հանդիսանում եղբայրական փո-
 խադարձ կապերի ամրապնդումը քրդերի և արաբ-
 ների միջև: Միասնական պայքարով անհրաժեշտ է
 հասնել երկրի իսկական անկախությանը. ստեղծել
 այնպիսի կառավարություն, որը ծառայի ժողովրդ-
 դին, վերացնի այն օրենքները և դեկրետները, ո-
 որոնք չեն համապատասխանում ժողովրդի շահերին:
 Քուրդ ժողովրդին պետք է իրավունք տրվի իր կամ-
 քը ազատորեն արտահայտելու, ստեղծելու քաղա-
 քական և ոչ քաղաքական միություններ, գումարե-
 լու ժողովներ, վայելելու մամուլի ազատություն:
 Երկրի հարստությունները պետք է օգտագործվեն
 ժողովրդի բարեկեցությունը բարձրացնելու օգտին:
 Պաշտպանել գյուղացիական հողերը: Գյուղացիներ-
 րին պետք է բաժանել այն հողերը, որոնք զտնվում
 են պետության և ազաների ձեռքում: Ստեղծել գյու-
 ղատնտեսական արհմիություններ գյուղացիներին
 վաշխառուների ճանկից ազատելու համար: Ստեղ-
 ծել աշխատանքային օրենսդրություն: Հող տրամա-
 դրել կիսանստակյաց ցեղերին: Կազմակերպել սո-
 ցիալական օգնություն, աշխատավորներին պաշտ-
 պանել դործազրկության, հիվանդության և ծերու-
 թյան ժամանակ: Հաստատել պարտադիր դինվո-
 րական ծառայություն, մաքրել բանակը ռեակ-
 ցիոն տարրերից և այն ծառայեցնել ժողովրդի
 շահերին ու հայրենիքի անկախության դործին:
 Բարձրացնել ժողովրդական կրթության մակարդա-
 կը, պարզեցնել քրդական ընթերցանությունը և

գրերը, ստեղծել քրդական բարձրագույն, միջնակարգ և տարրական տեխնիկական դպրոցներ երկուսն քաղաքացիների համար: Կատարել հարկերի արդարացի բաշխում, հարկերից ազատել բանվոր դասակարգին և մանր առևտրական ծառայողներին: Վերացնել չարաշահումները և սպեկուլյացիան: Զափավորել առևտրականների շահույթները¹⁵:

Միաժամանակ պահանջվում էր պահպանել Քուրդիստանում ապրող բոլոր ազգային փոքրամասնությունների էթնիկական և կրոնական իրավունքները¹⁶:

«Քուրդ ժողովրդի խարտիայում» առաջ քաշված պահանջներն ունեին դեմոկրատական բնույթ և նպաստում էին քրդական հասարակայնության ավելի լայն խավերը սոցիալի հանելու գործին:

Իրաքի կառավարությունը մերժեց որևէ կերպ ճանաչել քրդերի ազգային իրավունքները: Ի պատասխան քրդերին ինքնավարություն տալու մասին օրենքի նախագծի մերժմանը, Քուրդիստանում նորից բռնկվեց ապստամբություն, որը դարձյալ ղեկավարում էր Մուստաֆա Բարզանին¹⁷: 30 հազարանոց բանակ, ինչպես նաև 12 հազար ոստիկաններ ուղարկվեցին Զախոյի, Ամեդիայի, Աբրայի և Ռեհանդուզի շրջանները: Էրբիլի և Մոսուլի օդանավակայանները փոխադրվեց Իրաքի գրեթե ամբողջ

¹⁵ R a m b o u t, նշված աշխ., էջ 132:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 134:

¹⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 3, ед. хр. 139, л. 13.

ավիացիան: 1945 թ. օգոստոսի 7-ին Իրաքի բանակը և հրետանին սկսեցին զնդակոծել քրդական գյուղերը: Ապստամբների դեմ գործող բանակի ընդհանուր հրամանատարությունը հանձնվեց անգլիական զենքերալ Ռենտոնին, որը Հյուսիսային Աֆրիկայում պատժիչ արշավախմբեր կազմակերպելու և դիվերսիոն գործողությունների մեծ փորձ ունենալու պատճառով ստացել էր «անապատի առնետ» մականունը: Քուրդ ապստամբներին շուտով հաջողվեց գրավել Զախո, Աբրա, Ամեդիա, Զիրար, Ռեանդուզ քաղաքները¹⁸: Այդ մարտերում ոչնչացան Իրաքի կառավարական զորքերի չորս գումարտակներ:

Ապստամբության ղեկավարները սկզբից ևեթ բազմաթիվ կոչերով դիմեցին Իրաքի բնակիչներին, պարզաբանելով ապստամբության նպատակները: Նրանք բացատրում էին, որ ապստամբությունը ուղղված է ներքին և արտաքին ռեակցիայի դեմ և բանակի արաբ ու քուրդ զինվորներին առաջարկում «չթափել հղբայրական արյունը, չկռվել քրդական ջոկատների դեմ»: Իրաքի արաբ բնակչության մեջ տարածված մի թուուցիկում ասված էր. «Մենք չենք կռվում արաբական, թուրքական և իրանական ժողովուրդների դեմ: Արաբները, թուրքերը և իրանցիները մեր բարեկամները և ընկերներն են: Մենք հանդիսավոր կերպով հայտարարում ենք, որ պետք

¹⁸ Նույն տեղում:

է շարունակվի սրբազան և երախտավոր դաշինքը Իրաքի քրդերի և արաբների միջև, որ մենք հարգում ենք արաբ ժողովրդի պայքարը հանուն իմպերիալիզմի լծից ազատագրման, հանուն իսկական ազատութեան նվաճման: Մենք, քրդերս և արաբները ուս-ուսի տված պետք է պայքարենք ռեակցիայի, դիկտատուրայի և իմպերիալիզմի տապալման համար»¹⁹:

Ապստամբները դիմեցին նաև անգլիական իշխանություններին, պահանջելով չմիջամտել երկրի ներքին գործերին: Սակայն անգլիական իմպերիալիզմը այլ պլան ուներ. տեսնելով, որ ապստամբները մոռենում են Կիրկուկին, անգլիական ինքնաթիռները սկսեցին ուժեղացնել ապստամբության շրջանները: Լոնդրից գրում է. «...Բանակը երեք զորասյուններով շարժվեց դեպի ապստամբության շրջանը, իսկ օդային ուժերը ուժեղացրել են տեղում նրանց հետևորդների և ունեցվածքի վրա»²⁰: Թուրքիան, իր հերթին, փակելով սահմանները, օգնում էր Ամեդիայից հարձակվող ոստիկանական ջոկատներին: Բացի այդ, Թուրքական իշխանությունները ապստամբության տարածումը արգելակելու նկատառումով զգալի քանակությամբ զորքեր կենտրոնացրին Կովկասյան գոտում²¹:

¹⁹ „Экити текушини“, 1945, № 4, стр. 14.

²⁰ Longrigg, նշված աշխ., էջ 327:

²¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 3, ед. хр. 1476, л. 17.

1945 թ. հուլիսին կառավարությունը ապստամբության շրջանում կենտրոնացրե՜չ էր ընդամենը 4200 զինվոր, որից 3000 հետևակայիներ և 1200 ոստիկաններ²²: Ռազմական գործողություններին մասնակցեց նաև 25 կործանիչներից և ուժակոծիչներից բաղկացած ավիախումբը:

1945 թ. օգոստոսի 7-ին Իրաքյան բանակը մեծ հարձակում սկսեց Ռեանդուզի շրջանում, որով ձգտում էր Հարավային Քուդիստանը բաժանել երկու մասի և հեշտացնել ապստամբության ջախջախաման խնդիրը: Դալես գետի մոտ Իրաքյան չորս դումարտակներ գլխովին ջախջախվեցին²³: Այդ ժամանակ ապստամբների դեմ սկսեցին գործել Անգլիայի «Ժադավորական ռազմա-օդային ուժերը»: Էրբիլից 20 կիլոմետր հեռու գտնվող վայրում նրանք ուժեղ ուժակոծման ենթարկեցին ապստամբներին: Սակայն վերջիններս քաշվեցին լեռնային շրջանները: Դրանից հետո, ինչպես նախկինում, անգլիական ռազմա-օդային ուժերը սկսեցին անողորմ ուժակոծման ենթարկել քրդական խաղաղ բնակավայրերը: Մեծ թվով ծեղեր, կանայք և երեխաներ զոհվեցին կամ վիրավորվեցին: 15.000 քուրդ կանայք, երեխաներ և ծեղեր, գլխավորապես Բարզանի շրջանից, ստիպված հեռացան իրենց բնակավայրերից: Ռազմակոծումները տեղի էին ու-

²² Б. ТЕМКОВ, *նշված աշխ.*, էջ 63:

²³ նույն տեղում:

նենում օրական երկու-երեք անգամ: Քրդական ապստամբների հիմնական ուժերը շարունակում էին մնալ անընկճելի²⁴:

Չնայած ապստամբների դեմ նետած զինված ուժերի գերակշռությանը, կառավարությունը ստիպված էր դատարկել 11 ռազմական բազաներ և ամբողջ Քուրդիստանում հայտարարել ռազմական դրուժյուն: 1945 թ. օգոստոսի 20-ին Ռեանդուզի հյուսիս-արևմտյան շրջանում ապստամբները գինաթափեցին և գերի վերցրին մի կայազորի: Ապստամբների կողմն էին անցնում Իրաքի բանակի շատ զինվորներ և սպաներ: Զիրարի շրջանում մի ամբողջ գումարտակ միացավ ապստամբներին²⁵:

Իրաքի բանակի զլխավոր շտաբի կից անգլիական խորհրդականը հատուկ նամակով Բարդանուն առաջարկեց ցած դնել զենքերը: Այդ առաջարկը մերժվեց: Այնուհետև, Իրաքի կառավարությունը և նրա անգլիական խորհրդականները ձեռնարկեցին մի շարք այլ միջոցներ՝ ապստամբությունը ճշնշելու համար: Նորից վերսկսվեց հին պրոպագանդան այն մասին, թե քրդական շարժումը դրսից է հրահրված, կապ չունի ժողովրդի շահերի հետ, և ուղղված է ունևոր մարդկանց դեմ, ընտանիքի միասնության դեմ և այլն: Բացի այդ, Իրաքի ներ-

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նշված աշխ., էջ 179, علاءالدین السجادی

քին գործերի մինիստրությունը բավականին մեծ դումար հատկացրեց որոշ քուրդ ֆեոդալների կաշառելու և նրանց ուղղակի ապստամբների դեմ հանելու համար: Իրանի քրդերին կոչ արվեց՝ չօգնել Բարդանուն: Պետք է նշել, որ բոլորովին ապարդյուն շանցան այդ միջոցառումները: Գտնվեցին այնպիսի քուրդ շեյխեր և ֆեոդալներ, որոնք ջոկատներ կազմեցին և դուրս եկան ապստամբների դեմ²⁶:

1945 թ. սեպտեմբերին անգլիացիները ուժեղացրին ապստամբների դեմ կոմոզ իրաքյան ղինված ուժերը: Իրաքի ալգաջին պաշտպանության մինիստրի հաղորդման համաձայն Անգլիան իրաքյան բանակին «նվիրել էր» 31 ռազմական ինքնաթիռ²⁷: Իրաքի ղինված ուժերին միացվեցին նաև տանկային միավորումներ, որոնք վճռական հակահարձակման անցան ապստամբների դեմ: Ավելի քան 50 քրդական բնակավայրեր, այդ թվում և վարչական կենտրոններ, հիմնահատակ ավերվեցին և այրվեցին: Բարդանցիների ներկայացուցիչները Բեյրութում հրապարակեցին բողոք, ուղղված իրաքի կառավարության դեմ, որտեղ նշված էր. «Իրաքի բանակը օգտագործում է ծանր հրետանի և օդային ուժեր՝ քրդական գյուղերը ոչնչացնելու, անպաշտպան կանանց ու երեխաներին սպանելու համար»²⁸: Մամուլի հաղորդումների համաձայն

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, ед. хр. 4178, л. 65.

²⁸ Նույն տեղում, թ. 66:

միայն 4 օրվա ընթացքում սպանվել էր ավելի քան 1000 մարդ:

Ուժերի բացահայտ անհավասարության պայմաններում ապստամբները ստիպված էին նահանջել լեռնային շրջանները: Ապստամբության ղեկավարները, տեսնելով դիմադրելու անհուսալիությունը, անցան Իրանի սահմանը և միացան աղատագրական այն պայքարին, որը ծավալվել էր Իրանի հյուսիսային շրջաններում²⁹: Ապստամբությունը փաստորեն պարտվեց, հետևյալ պատճառներով.

1. Ապստամբության հիմնական շարժիչ ուժը գյուղացիությունն էր, սակայն շառաջադրվեցին գյուղացիությանը խորապես հուզող պահանջներ: Այնպիսի հրատապ խնդիր, ինչպիսին էր ագրարային հարցը, որը կարող էր գյուղացիության լայն զանգվածներին ոտքի հանել կառավարության և ֆեոդալների դեմ, փաստորեն մղված էր հետին պլան:

2. Չնայած ապստամբության ղեկավարների մի շարք փորձերին՝ թուղցիկների տարածում և այլն, բրդական ազգային-աղատագրական շարժման և արաբ աշխատավորների՝ Իրաքի կառավարության և անգլիական իմպերիալիզմի դեմ պայքարի կապը թույլ էր:

²⁹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 3, ел. хр. 1453, л. 18.

3. Եթե բարզանցիները և նրանց միացած բըր-
դաբնակ մի շարք շրջանների բնակիչները պայքա-
րում էին իրաքյան կառավարության և անգլիական
իմպերիալիզմի դեմ, ապա քրդական ֆեոդալական
ավագանու որոշ մասը գտնվում էր անգլիական
գործիչների ազդեցության տակ և կաշառված էր
նրանց կողմից: Քուրդ ֆեոդալների այդ հատվածը
կա՛մ չէր մասնակցում ապստամբությանը, կա՛մ էլ
բացահայտորեն պայքարում էր նրա դեմ: «Բար-
զանու ապստամբության անհաջողության պատ-
ճառը,—գրում են Լոնգրիգը և Ստոակսը,—այն
էր, որ կառավարությունը քաղաքական և ֆինան-
սական միջոցներով Բարզանու համազգիներին
գրավեց իր կողմը»³⁰:

4. Վերջապես ապստամբության պարտության
կարևոր պատճառներից էր անգլիական օգնության
չնորհիվ կառավարական ղինված ուժերի անհամե-
մատ գերակշռությունը:

Բարզանու և նրա կողմնակիցների Իրանական
Քուրդիստան անցնելուց հետո, ցանկանալով ար-
գելքներ հարուցել Իրաքի և Իրանի ազգային-ազա-
տագրական շարժման մասնակիցների մերձեցման
դեմ, անգլիական գործակալները եռանդուն գոր-
ծունեություն ծավալեցին Իրանի քրդերի մեջ:
Նրանք լուրեր էին տարածում այն մասին, որ իբր
Իրաքից եկած քուրդ ապստամբները անգլիական

³⁰ St. Longrigg and Fr. Stoakes, Iraq, p. 210.

լրտեսներ են, որոնք հանձնարարություն ունեն ջլատելու Իրանի քրդերի ազգային-ազատագրական շարժումը: Սակայն այդ պրովոկացիան հաջողություն չունեցավ:

Ապստամբություն ճնշումից հետո էլ Քուրդիստանում տեղ-տեղ շարունակվում էին զինված ընդհարումները կառավարական ուժերի և քրդական ջոկատների միջև: 1946 թ. ապրիլին, այդ կարգի ընդհարում տեղի ունեցավ Բարզանում: Կառավարությունը 2000 զինվոր ուղարկեց էրբիլ, ինչպես նաև զինված ջոկատներ Մոսուլի, Կիրկուկի և Սուլեյմանիեի շրջանները³¹:

Իրաքի կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց Քուրդիստանում նոր շարժումները կանխելու համար: Պրեմիեր-մինիստրը անձամբ շրջագայեց քրդական գավառները և ջանք գործադրեց նախկին կարգ ու կանոնը վերահաստատելու ուղղությամբ: Կառավարության խոստման համաձայն Քուրդիստանում պետք է ավելացվեր դպրոցների և հիվանդանոցների թիվը³²:

Մյուս կողմից ձեռնարկվեցին պատժիչ միջոցառումներ ապստամբության մասնակիցների նկատմամբ: Էրբիլում կազմվեց ռազմական դատարան: Ապստամբության հարյուր տասնմեկ մասնակիցների, այդ թվում և Մուլա Մուստաֆային, նրա բա-

³¹ ЦГАОР СССР, ф. 445), оп. 3, ед. хр. 1630, л. 31

³² Longrigg, նշված աշխ., էջ 237:

ցակայությամբ, դատապարտեցին մահվան, 76 մարդու՝ ցմահ բանտարկության: Քուրդիստանում արգելվեցին առաջադիմական բոլոր կազմակերպությունները: Ուսանողներին, բանվորներին, բժիշկներին նվազագույն կասկածանքի դեպքում հեռացնում էին բուհերից և աշխատանքից: Կառավարութունը հատուկ դաժանություն էր հանդես բերում այն քուրդ սպաների նկատմամբ, որոնք անցել էին ապստամբների կողմը: Նրանցից մի քանիսը մահվան դատապարտվեցին կախաղանի միջոցով: Նրանք մինչև վերջ էլ ցուցաբերեցին անընկճելի կամք և անսահման նվիրվածություն իրենց ժողովրդի ազատագրական գործի նկատմամբ: Նրբ ապստամբության ակտիվ մասնակից, քուրդ կապիտան Մուստաֆա Խոշնավին մոտեցրին կախաղանին, նա ոստիկաններին դիմելով, հպարտորեն հայտարարեց. «Դահիճներ, ասացեք ձեր տերերին, որ իմ արյան վրեժը կլուծվի: Ես չեմ հավատում ձեր ուժին... ես հպարտանում եմ այն մտքով, որ իմ անունը կհիշվի իմ հայրենակիցների կողմից նրանց շարքում, ովքեր իրենց կյանքը զոհեցին Քուրդիստանի վեհության ու երջանկության համար»³³: Մայոր Իզեթ Աբդուլ Ազիզը մահապատժից առաջ ասել է. «Իմ և իմ ընկերների արյունով է ոռոգված ազատության ծառը: Ուզում եմ հուսալ, որ նա շուտով կծաղկի և ազատություն ու երջան-

³³ «خەبات» ۱۹ حەزیران ۱۹۶۰

կուժյուն կտա հայրենիքին: Մա'հ իմպերիալիստներին և նրանց ստոր ժառանգրին»³⁴: Բացառիկ հերոսության օրինակներ ցույց տվեցին նաև մահապատժի դատապարտված կապիտան Խեյրուլա Աբդուլ Քերիմը և լեյտենանտ Մահմեդե Մահմուդ Քուդսին³⁵: Ահա քուրդ նահատակների պատմական վերջին նամակը՝ գրված մահապատժից առաջ.

«Մեր սիրելի քուրդ եղբայրներ՝

Այս նամակը գրում ենք մեր մահապատժի վճիռը մեզ հայտնելուց մեկ ժամ հետո:

Եղբայրներ, երբ գրում ենք ձեզ այս նամակը, իմպերիալիզմի լծի տակ ճնշված մեր կյանքը կշարունակվի ևս 14 ժամ, որից հետո դահիճների պարանը սեղմելու է մեր կոկորդը: Մեր հոգիները միանալու են մեզանից առաջ հայրենիքի ու ազատության համար նահատակված ընկերների հոգիներին:

Եղբայրներ, մենք չափազանց ուրախ ենք և հպարտ այն համոզմունքի համար, որ չենք զլացել կատարելու մեր սրբազան պարտականությունները մեր պայքարող ժողովրդի նկատմամբ:

Կոչ ենք անում ձեզ՝ եղեք միասնական, ամրացրեք ձեր շարքերը և ամենայն համարձակությամբ, անձնվեր կերպով պայքարեցեք ոչնչացնելու մեր երկիրը ճնշող իմպերիալիզմը: Դրանով իսկ

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Նույն տեղում:

դուք կազատագրեք նրա ճիրաններում հեծող բոլոր ժողովուրդներին ու ազգություններին:

Նղբայրներ, տգիտությունը մեր ոխերիմ թշնամին է: Մարանչեցե՛ք նրա դեմ ձեր բոլոր ուժերով:

Մեր նահատակվելը քուրդ ազգի ազատության համար մղած պայքարի լավագույն ասպացույցն է:

Դուք պարտավոր եք պայքարել հանուն ձեր պատվի և հայրենիքի: Մեր ժողովրդի ազատագրումը անխուսափելի է:

Նղբայրներ, կախաղանի մահաբեր սյուներն անգամ անկարող են սասանելու բոլորիս հոգում բուն դրած վերջնական հաղթանակի վսեմ հավատքը:

Մենք ազատության մարտիկներս ոչ մի ջանք չխնայեցինք մեր հարազատ ժողովրդի փրկության համար, դրա հավաստի վկայությունը մեր այստեղ, կախաղանի առաջ գտնվելն է:

Առա՛ջ, դեպի միասնություն, դեպի ազատություն:

Կեցցե բուրդը, կեցցե Քուրդիստանը»³⁶:

Իրաքի կառավարությունը Քուրդիստանում ծագած ապստամբության ճնշումը համարում էր մեծ հաղթանակ: Խնամակալ Աբդուլ Իլահը հատուկ շնորհավորեց բանակին և սպարգեատրեց ապստամբությունը ճնշելու գործում աչքի ընկածներին³⁷: Քրդերի դեմ գործադրվող ունալիսիվ միջոցառում-

³⁶ ۱۹۶۰ خرداد «خداجات» ۱۹ حزيران

³⁷ Longrigg, նշված աշխ., էջ 327:

ները լրիվ հավանություն էին գտնում Անգլիական կառավարության կողմից: «Արևմտյան տերությունները պաշտպանում են բոլոր այն միջոցառումները, որ ձեռնարկում են Անկարայի, Բաղդադի և Բեհրանի բռնակալները՝ քրդերի դեմ պայքարելու համար»³⁸, — գրում էր «Բալկան է Մուսլեհ Օրիան» հանդեսը:

Քուրդիստանում, ապստամբությունը ճնշելուց հետո, փոքր ինչ խաղաղ շրջան սկսվեց, սակայն քրդական հարցը լուծում չստացավ: Քրդական ազգային-ազատագրական շարժման պատճառները շարունակում էին գոյություն ունենալ, որոնք, բնականաբար, հանգեցնու էին նոր պայքարի:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Մերձավոր և Միջին արևելքում սկսվեց ազգային-ազատագրական հուժկու շարժում իմպերիալիզմի տիրապետության դեմ: Գնալով աճում էր դեմոկրատական ուժերի ազդեցությունը, բնդլայնվում նրա ոլորտը: Անգլիական գեներալ Սպիրսը գրում էր. «Զարմանալի է, որ կոմունիզմի դոկտրինան տարածվում է մուսուլմանական երկրներում, որտեղ կրոնական բոլոր ուսմունքները և սլաոմական ամբողջ անցյալը հանդիսանում են նրա մեր-

³⁸ „Les Balkans et le Moyen-Orient“, 1955, № 4-5, p. 10.

ժողովրդ. աճում է ռուսական ազդեցությունը, այն դեպքում, երբ մերը գնալով ավելի ու ավելի է թուլանում: Չի կարելի ժխտել, որ կոմունիզմը տեղումների նման գալիս է Միջին արևելքի վրա»³⁹:

1945 թ. հետո էլ Իրաքի քրդական շարժումները դարձյալ կազմում էին բաղկացուցիչ մասը աշխատավորական շահագլխածների այն ընդհանուր պայքարի, որը մղվում էր տեղական ռեակցիայի և անգլիական իմպերիալիզմի տիրապետության դեմ: Ահա թե ինչու անգլիական «Ուորլդ Ռեվյու» թերթը իմպերիալիզմի դեմ ըմբոստացող «վտանգավոր կետերից» մեկն էլ համարում էր Քուրդիստանը: Նշելով, որ «Մերձավոր արևելքում այժմ (1946 թ, —Շ. Մ.) տիրող դրության կապակցությամբ ակտուալ է դառնում Քուրդիստանի հարցը», այդ թերթը գրում էր. «Քրդական շարժման ղեկավարները ձգտում են բոլոր քրդերի ազատագրմանը, իսկ դա կնշանակի նավթային բոլոր շրջանների ներգրավում Քուրդիստանի մեջ, ինչը ձեռնառու չէ (ընդգծումը մերն է—Շ. Մ.) Անգլիային և նրա դաշնակիցներին»⁴⁰:

Քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ իմպերիալիստական տերությունները կիրառեցին մի շարք գաղտնի սպյամանագրային միջոցառումներ:

³⁹ „The Daily Telegraph and Morning Post“, 3 հունվարի 1947թ.

⁴⁰ „The World Review“, 14 ապրիլի 1946թ.

Իրաքի, Թուրքիայի, Իրանի և արևմտյան տերու-
թյունների համատեղ միջոցառումները քրդական
շարժումների դեմ արդարացվում էին նրանով, որ
իբր դրանք «հրահրվում են Մոսկվայի կողմից»։
Քրդական շարժման գործիչներից մեկը «լը պրոգ-
րե էժիպսինե» Թերթում դիպուկ կերպով նշում էր.
«Մոսկվայի ձեռքը տեսնել ամենուրեք, որտեղ կա
դժգոհություն (ապստամբություն), դա, անազնիվ
խաղ է։ Միջին Արևելքում քրդերի ապստամբու-
թյունները անպայմանորեն հանդիսանում են ինք-
նուրույն շարժումներ, որոնց էության մեջ տեղ չու-
նի սովետական և ոչ մի ինտրիգ։ Ինչո՞ւ այս տագ-
նապի պատճառները որոնել այդքան հեռու։ Եթե
կա ապստամբություն, ուրեմն կա դժգոհություն,
իսկ դժգոհ ու ճնշված ժողովուրդը կարիք չունի ար-
տասահմանից հրահանգ ստանալու, որպեսզի պա-
հանջի իր իրավունքները»⁴¹։ «Ուորլդ Ռեվյու»
Թերթը արդարացնում էր 1946 թ. Թուրք-իրաքյան
պայմանագիրը, որը ուղղված էր քրդական հնարա-
վոր շարժման դեմ։ «Քրդական Պիեմոնտի» ստեղ-
ծումից հետո (խոսքը վերաբերվում է 1946 թ. քրդ-
ական ավտոնոմ ուսուցիչական, Իրանական
Քուրդիստանում, Շ. Մ.) հնարավոր կլինի քրդերի
ընդհանուր ապստամբություն հայտարարել Թուր-
քիայի և Իրաքի դեմ։ Դրա համար էլ, — եզրակա-
ցրելով է հողվածագիրը, — հեշտ է հասկանալ, Թե

⁴¹ «Le Progrès Egyptien», 20 մայիսի 1946թ.

ինչու այդ երկու երկրների կառավարությունները շտապեցին պայմանագիր կնքել, նպատակ ունենալով ստեղծել ընդհանուր ճակատ ընդդեմ ուսական հնարավոր հարձակման, որի մեջ քրդերը կարող էին խաղալ հրահրողի դեր»⁴²:

Հայտնի է, որ 1946 թ. փետրվարի 28-ին Նուրի Սաիդը մեկնեց Անկարա Թուրքական կառավարության հետ քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ պայքարի համատեղ միջոցառումների պլան մշակելու համար: Ռամբուն այդ առթիվ գրում է. «Դժվար էր գտնել ավելի լավ դիվանագետ, որը կարողանար բանակցություն վարել այդ հարցի շուրջը... Նա ծագումով քուրդ է, պատկանում է իրաքյան ազգության և բաղմիցս եղել է արտաքին գործերի մինիստր. ի դեպ, դա չափերտավոր նշան է այն բանի, որ քրդերը արժանի են իրենց հարևաններին: Վերջապես նա անգլիացի է բաղադրականության մեջ... Անկարայում կիսոսի ոչ թե քուրդը, կամ իրաքցին, այլ, ըստ երևույթին, անգլիացին»⁴³:

Անկարայի բանակցությունները, որոնք պարուրված էին դադառնապահության քողով, ուղղված էին քրդական շարժումների դեմ: Անգլիական «Դեյլի Մեյլ» թերթի Երուսաղեմի թղթակիցը 1946 թ. գրում էր, որ Թուրքիայի և Իրաքի միջև պայմանա-

⁴² „The World Review“, 16 հունիսի 1946թ.

⁴³ Ram bout, նշված աշխ., էջ 125:

գիրը կնքելու անհրաժեշտությունը ծագում էր Սա-
ադաբադի քառակողմ պակտի «անհաջողության
մասնավելու փաստից», ինչպես նաև քրդական հար-
ցից, որը ամենավտանգավոր սպառնալիք է Միջին
արևելքի խաղաղության համար»⁴⁴:

Քրդերի դեմ ուղղված միջոցառումները քողարկ-
վում էին «Տիգրիս գետի ջրերի օգտագործման»
վերաբերյալ խոսակցություններով: Անկարա Պա-
լատ հյուրանոցի 1946 թ. մարտի 29-ի պրես-կոն-
ֆերանսում լրագրողներից մեկը Նուրի Սաիդին դի-
մեց աշտարակի հարցով՝ «Զէրփ բարեհաճի», պարոն
մինիստր, մեկնաբանել այն լուրերը, որոնց համա-
ձայն մոտ ժամանակներս ստորագրված պայմա-
նագրի կից լրացուցիչ համաձայնագրերը վերաբե-
րում են թուրքերի և իրաքցիների հակաքրդական
համատեղ միջոցառումներին, որոնք թույլատրում
են երկու երկրների զինված ուժերին քրդերին հե-
տապնդելիս անցնել իրենց պետության սահմա-
նը»⁴⁵: Նուրի Սաիդը «դաժան հայացք» նետելով
լրագրողի վրա, պատասխանել է. «Ամենին, հա-
մաձայնագիրը վերաբերում է այն միջոցառումնե-

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 127: (Ծանոթ.— Սաադաբադի պակտը
կնքվեց 1937 թ. Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի և Աֆղանստանի
միջև: Նրա հիմնական կետերից մեկը «սահմանամերձ շրջան-
ներում» ցեղերի խլրատմանը դեմ համատեղ պայքարելու մա-
սին էր: Ծանոթ.— Շ. Մ.):

⁴⁵ „Les Balkans et le Moyen-Orient“, 1955, № 25. 20.

րին, որոնք պետք է իրականացվեն Տիգրիսի ջրերի վրա հսկողություն սահմանելու համար»⁴⁶:

Իրաքա-Թուրքական պայմանագիրը կոչվում էր «Պայմանագիր Թուրք-իրաքյան բարեկամության և բարի դրացիական հարաբերությունների մասին»: Ուշագրավ է, որ այն ժամանակ, երբ մեկնեց Անկարա, Նուրի Սաիդը կառավարության անդամ չէր և պրեմիեր Թեւֆիկ Սուլեյդին (որին համարում էին «լիբերալ») նրանից պահանջել էր Թուրքիայի հետ շատորագրել «քաղաքական հոգվածներ պարունակող ոչ մի պայմանագիր», այլ սահմանափակվել «տեխնիկական հարցերով»: Սակայն պայմանագիրը կնքվեց, որով շահագրգռված էին Իրաքի ռեակցիոն շրջանները և Անգլիան:

1947 թ. սկզբներին Իրաքի կառավարությունը ռազմական դրություն մտցրեց Քուրդիստան-Իրան սահմանային շրջաններում: Բոլոր քաղաքացիական օրենքները դադարեցին գործելուց և կարգը պահպանելու պատասխանատվությունը դրվեց

⁴⁶ Նույն տեղում: Մանոր.— Հոգվածագիրը նշում է նաև, որ քրդերի դեմ ուղղված միջոցառումներին վերաբերվող հարցի բարձրացումը խիստ դայրացրեց նաև անգլիական «Թայմս» թերթի թղթակցին և նրանից ավելի «Միլի էմիրեթի» (լրտեսության և հակալրտեսության Թուրքական ծառայության աշխատակիցներին):

հյուսիսային շրջանի զինվորական հրամանատարի վրա⁴⁷։

Չնայած այդ միջոցառումներին, Սուլեյմանիեում տեղի ունեցան ժողովրդական լայն զանգվածների ցույցեր, որոնցում ակտիվ դեր էր խաղում առաջադեմ երիտասարդությունը։ Յուցարարները պահանջում էին՝ ներում շնորհել 1945 թ. ապրետամբության մասնակիցներին։ Ոստիկանությունը հալածեց ցուցարարներին, հասուկ զաժանություն ցուցարներից ժողովրդական պայքարի ավանգարդի՝ կոմունիստների նկատմամբ⁴⁸։

1947 թ. սկզբներին Բաղդադում ոստիկանությունը ձերբակալեց շուրջ հարյուր արաբ և քուրդ կոմունիստների, այդ թվում կոմպարտիայի գլխավոր քարատուղար Յուսեֆ Սալմանին⁴⁹։ Իսկ հետագայում ձերբակալություններ կատարվեցին նաև մյուս քաղաքներում... Բասրայում ձերբակալվեց Աբդուլ էմիր Դերվիշելը, Նասիրեում՝ Ալի ալ Վասսիտը, Քուեթում՝ Քասիմ Ռաուֆը, Կիրկուկում՝ Աթա Աբդուլ Կադիրը⁵⁰։ Ռեակցիայի կամքին հակառակ, Իրաքի կոմունիստական պարտիան շարունակում էր պայքարը աշխատավորության շահերի համար։ Կոմպարտիան կոչ էր անում բոլոր արաբ, քուրդ և

⁴⁷ „Коммунист“, 16 մայիսի 1947թ.

⁴⁸ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 3, ед. хр. 2021, л. 35.

⁴⁹ Նույն տեղում։

⁵⁰ Նույն տեղում։

մյուս ազգություններին՝ միավորել և միասնական պայքարով հասնել ազգային նպատակների իրագործմանը:

1947 թ. երկրում «կարգ ու անդորրություն հաստատելու համար» նորից իշխանության գլուխ անցավ անգլիական իմպերիալիզմի փորձված ծառան՝ Նուրի Սաիդը: Տակտիկական նկատառումներով, նա սկսեց պարտիաների հետ բանակցել՝ իբր նրանց կառավարության գործերին մասնակից դարձնելու, ինչպես նաև պառլամենտական «ազատ» ընտրություններ անցկացնելու և երկրի քաղաքականությունը որոշելու հարցերի շուրջը: Սակայն իրականում Նուրի Սաիդը շարունակեց կառավարության նախկին քաղաքականությունը: Բացի կոմունիստներից ձերբակալվեցին նաև արհմիութենական շատ գործիչներ, որոնք մեղադրվում էին «հակապետական», այսինքն՝ ազգային-ազատագրական շարժմանը մասնակցելու մեջ: Իսկ «ազատ» ընտրությունները հատկապես Քուրդիստանում տեղի ունեցան լարվածության և տեռորի պայմաններում, դեպուտատների նախօրոք կազմված և անգլիական խորհրդականների հավանությանը արժանացած ցուցակներով:

Կառավարությունը կոմպարտիայի ազդեցությունը թուլացնելու համար օգտագործում էր ոչ միայն հալածանքը և ձերբակալումները, այլև ստահոգ պրոպագանդան այն մասին, որ իբր այն համարվում էր «Սիոնիստական կազմակերպության ֆի-

լիալը»։ 1947 թ. պրես-կոնֆերանսում Նուրի Սաի-դը հայտարարեց, որ «Կոմպարտիան նյութական օգնություն է ստանում սիրիստներից»⁵¹։ Նույն-պիսի զրպարտանքով հանդես եկավ նաև «Ալ Վա-դի» ռեակցիոն թերթը, որ իբր «Կոմպարտիան մի-ջոցներ է ստացել Պաղեստինի սիրիստական միությունից», «Կոմպարտիայի 80 տոկոսը հրեա-նեք են» և այլն⁵²։ Դրանով կառավարությունը և նրա օրգանները արդարացիում էին ձախ կազ-մակերպությունների և տարրերի, առաջին հերթին կոմունիստների հետ հաշվհարդարը։

1947 թ. վերջերին, Նուրի Սաիդի կամակատար պառլամենտը, որը «մեծ մասամբ կազմված էր հո-ղատերերից, շելխերից և խոշոր առևտրականնե-րից»⁵³, կոչված էր հավանություն տալու Անգլիայի հետ նոր պայմանագիր կնքելու խնդրին։

Հանդես գալով Անգլիայի հետ պայմանագիր կնքելու դեմ, Իրաքի կոմունիստական պարտիան «Աշ-Շաաբ» և «Ալ-Իթթիհադ ալ-Վաթանի» պար-տիաները միաժամանակ պահանջում էին՝ անգլիա-կան զորքերը դուրս բերել Իրաքից և շեղյալ հայ-տարարել 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը։

⁵¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ел. хр. 2022, л. 3.

⁵² Նույն տեղում։

⁵³ „ The Scotsmen“, 5 մարտի 1952թ.

«Գործնականում պարզվեց, — գրում էր «Ալ Վաթան» թերթը, — որ Անգլիայի կողմից ՄԱԿ-ի կանոնադրության ճանաչումը ձևական է, քանի որ նա հաշվի չի առնում ուրիշ երկրների իրավունքները և շահերը: Ֆադիլ Զամալիի հետ զրույցի ընթացքում Բեվինը նշել էր, որ բարեկամությունը ավելի լավ է, քան բանակները: Բայց ո՞ւր է այդ բարեկամությունը, որին կոչ է անում Բեվինը»⁵⁴: Ահա այսպես, իրաքում իմպերիալիստական տիրապետության դեմ գոյություն ունեցող խորը դժգոհության իրագրության պայմաններում նախագծվեց 1948 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը, որը հետո հայտնի դարձավ «Պորտսմուտյան պայմանագիր» անունով:

Այս պայմանագիրը, փաստորեն, ոչնչով չէր տարբերվում 1930 թ. ստրկացուցիչ պայմանագրից: Ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն ունեցող Հաբեանիեի և Շալբեի օդանավային բազաները պետք է գտնվեին Անգլիայի ձեռքում, անգլիական օդային ուժերը կարող էին ազատորեն օգտվել Իրաքի բոլոր օդանավակայաններից: Բայցի այդ, նախատեսվում էր ստեղծել անգլո-իրաքյան «համատեղ պաշտպանության կոմիտե». այդպիսով, Իրաքի ռազմական ուժերը կարող էին երկրում և երկրից դուրս օգտագործվել անգլիական իմպերիալիզմի շահերի համար: Իսկ ինչ վերաբերվում է անգլիական զինված ուժերի՝ Իրաքում ա-

⁵⁴ «الوطن» 10 مارس، 1957

զատորեն շարժվելու իրավունքին, ասլա դժվար չէ
կուսհեղ, որ դա ուղղված էր ազգային-ազատագրա-
կան շարժումների դեմ: Պորտսմության պայմա-
նագիրը դավաճանական նոր քայլ էր իրաքի ազ-
գային շահերի դեմ:

1948 թ. հունվարի 15-ին, Պորտսմության պայ-
մանագրի նախագիծը հրապարակվեց մամուլում:
Այդ նախագիծը այն աստիճան վատ ընդունվեց ժո-
ղովրդական զանգվածների կողմից, որ նույնիսկ
ձախ ուժերից հեռու կանգնած տարրերը հանդես
եկան նրա քննադատությամբ: Կոմունիստական,
Ազգային-դեմոկրատական և Անկախության պար-
տիաները կոչ արեցին պայքարի դուրս գալ այդ
պայմանագրի դեմ: Ի նշան բողոքի, Բաղդադի հա-
մալսարանի իրավաբանական և ինժեներական
ֆակուլտետների ուսանողները եռօրյա դասադուլ
հայտարարեցին: Նրանց դասադուլին ուստիկանու-
թյունը պատասխանեց կրակոցներով: Այդ դեպքից
հետո, միջնակարգ դպրոցների աշակերտները փո-
ղոց դուրս եկան՝ «Կորչի պայմանագիրը», «Պա-
հանջում ենք իրաքի անկախությունը» լուղունգնե-
րով: Բաղդադում բռնկվեց ապստամբություն:

Պորտսմության պայմանագրի դեմ բողոքի լայն
ալիք տարածվեց նաև իրաքյան Քուրդիստանում:
Կոմունիստական պարտիայի և Քրդական դեմո-
կրատական պարտիայի ընդհատակյա կազմակեր-
պությունները աշխատում էին կազմակերպված
բնույթ տալ ժողովրդական ելույթներին: Կոմպար-

տիայի քրդական սեկցիայի «Ազադի» թերթը ցույց էր տալիս պայմանագրի հակաժողովրդական բնույթը⁵⁵։ Քուրդիստանի ժողովրդական լայն զանգվածները պայքարի ելան անգլո-իրաքյան այդ գործարքի դեմ։ Ցույցերի մասնակիցները, արտահայտելով իրենց համակրանքը Սովետական Միության նկատմամբ, պահանջում էին անգլիական խմայերիալիստների վտարում Իրաքից։ «Սուլեյմանիեում», — գրում է Լոնգրիգը, — ցուցարարները գովում էին ռուսներին... և շարաշար վերաբերվում անգլիացիների հետ։ Նրանք անգլիական մի դասաստուի վճռեցին քաղաքից և այրեցին անգլիական հիմնարկները»⁵⁶։ Կառավարական ուժերը, քրդական պրոֆիմպերիալիստական ֆեոդալական վերնախավի մասնակցությամբ, զնդակոծեցին ցուցարարներին. սպանվեցին և վիրավորվեցին բազմաթիվ քուրդ հայրենասերներ։ Հակախմպերիալիստական ցույցեր տեղի ունեցան նաև Կիրկուկում, Մոսսուլում և էրբիլում⁵⁷։

Կոմունիստական պարտիայի և քրդական դեմոկրատական կազմակերպությունների ջանքերի շնորհիվ, Իրաքի քուրդ աշխատավորությունը արաբ աշխատավորության հետ համերաշխ պայքարի ելավ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ Իրաքի ծա-

⁵⁵ Longrigg, նշված աշխ. էջ 355։

⁵⁶ Նույն տեղում։

⁵⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 2022, л. 19.

խու կառավարողների և անգլիական խմայերիա-
լիզմի:

Կառավարությունը և խնամակալը շհամարձակ-
վեցին բանակը ասպարեզ հանել ելույթները ճնշե-
լու համար: Նրանք վախենում էին, որ ինչպես
սպայական կազմի, այնպես էլ ղինվորների մեջ
խմորվող հակաբրիտանական տրամագրություննե-
րը կարող էին հասցնել բանակի և ցուցարարների
միացմանը⁵⁸: Ուստի որոշվեց ժողովրդական հու-
զումները ճնշել միայն ոստիկանություն միջոցով:
Սակայն մի քանի արաբական և քրդական շրջան-
ներում գործի դրվեցին նաև ղինվորական ջոկատ-
ները: «Զրահատառ կառքերը Ամմարայի, Էրբիլի,
Սամավայի, Շամիեի և Պատրաի գյուղական շրջ-
աններում մեջ գնդացրային կրակ բացին գյուղա-
ցիներու վրա»⁵⁹: Բաղդադի ոստիկանությունը տե-
ղավորվել էր քաղաքի խաչմերուկներում և տանիք-
ներին, որպեսզի գնդացրով պատասխանի ժողո-
վրդական ղանգվածների ելույթներին: Այդպես էլ
եղավ. ցուցարարները գնդակոծվեցին: Նղան բաղ-
մաթիվ ղոհեր: Բաղդադի կենտրոնում, Տիգրիսի
կամուրջի վրա տեղի ունեցավ իսկական ճակատա-
մարտ ցուցարարների և ոստիկանության միջև:

Նրկրում ստեղծված լարված դրույթյան հետե-
վանքով Սալեհ Զաբրի կառավարությունը ընկավ:

⁵⁸ "The Spectator", 25 հունիսի 1948թ.

⁵⁹ Հովն. Աղբաշյան, Արաբական ազգային-ազատագրական
ղարթոնքը, Բեյրութ, 1959, էջ 84:

Անգլիական իմպերիալիզմի հլու կամակատար, Երկրի ղեմակրատական շարժման մոլի թշնամի Նուրի Սաիդը ժողովրդի վայրույթից փրկվելու համար ապաստան գտավ Թուրքիայում: Երկրից փախավ նաև Զաբըր: Անգրադառնալով 1948 թ. դեպքերին և կառավարության հրաժարականին, անգլիական «Նայթինթ սենչըրի էնդ աֆտեր» հանդեսը գրում էր. «Սալեհ Զաբրի կառավարությունը, որը հունվարի 15-ին Անգլիայի հետ ստորագրեց Պորտսմության պայմանագիրը, տապալվեց Բաղդադի կենտրոնում գտնվող կամուրջի վրա տեղի ունեցած արյունալի մարտից հետո, մարտ, որի ընթացքում սպանվեցին 32 ցուցարարներ և անհայտ թվով ոստիկաններ... Այդ դրույթունը չսահմանափակվեց մայրաքաղաքով: «Փողոցը» տիրապետում էր բրդական մայրաքաղաք Սուլեյմանիեում, Հյուսիսային Իրաքում, էրբիլում, նավթային քաղաքներ Կիրկուկում և Մոսուլում»⁶⁰:

Պորտսմության պայմանագրի դեմ ուղղված ելույթները իսկական համաժողովրդական բնույթ ունեին: Այդ ելույթներին մասնակցեցին ոչ միայն արաբ և քուրդ աշխատավորները, այլև աղգային փոքրամասնությունները, այդ թվում և հայերը: «Արաբ և քուրդ հայրենասերներու կողքին, գրում է Հովհ. Աղբաշյանը, խոշտանգվեցան և Նուրի Սաիդի բանտերուն մեջ երկար տարիներ արգելափակ-

⁶⁰ „The Nineteenth Century and After“, 1948, №4, p. 21.

վեցան նաև շարք մը հայ հեղափոխական աշխատավորներ»⁶¹։

Արաբա-բրդական ժողովրդական զանգվածների հուժկու շարժման առաջ կառավարությունը նահանջեց։ Իրաքի պառլամենտը հրաժարվեց պայմանագիրը հաստատելուց։ Այսպիսով ձախողվեց «համատեղ պաշտպանության» ստեղծման նոր փորձը։

1949 թ. վերջերին Նուրի Սաիդը իշխանության զլուխ անցավ, կազմեց նոր կառավարություն, որը միջոցներ ձեռք առավ երկրում «հանդիստ վիճակ» հաստատելու համար։ Սկսեց մոլեգնել սև ուեակցիան։ Բանտերը և համակենտրոնացման ճամբարները լցվեցին բանվորներով, ուսանողներով, գյուղացիներով։ Երևացին կախազաններ։ Նուրի Սաիդն այս անգամ էլ հիմնական ծանր հարվածը ուղղեց ժողովրդական պայքարի ավանգարդի՝ Իրաքի կոմունիստների դեմ։ «Ներկա պահին, — գրում էր ամերիկյան «Կրիսչեն սայենս մոնիտոր» թերթը, — Իրաքը ղեկավարում է կոմունիզմը արաբական երկրներում արմատախիլ անելու պայքարը։ Պրեմիեր-մինիստր Նուրի Սաիդը արտակարգ միջոցառումների երկար ցուցակին վերջերս ավելացրեց

⁶¹ Հովհ. Աղրաշյան, Արաբական ազգային-ազատագրական շարժումը, էջ 108։

ևս մի դեկրետ... որի համաձայն դատապարտված կոմունիստները կզրկվեն Իրաքի քաղաքացիությունից և կարտաքսվեն երկրից»⁶²։ Իրաքի իշխանությունները դիմեցին նաև հարևան երկրներին՝ Սիրիային և Լիբանանին, կոմունիստների դեմ համատեղ պայքարելու համար։

Իրաքի կոմունիստական պարտիան գործելով քնդհատակյա ծանր պայմաններում ակտիվ գործունեություն էր ծավալում արաբ և քուրդ բանվորների, գյուղացիների, ուսանողների շրջանում, մերկացնում կառավարության հակաժողովրդական քաղաքականությունը, պաշտպանում քրդերի ազդային իրավունքների ճանաչման խնդիրը։ «Իրաքի կոմունիստական պարտիան ակտիվորեն պաշտպանում է նաև քրդական նացիոնալիզմը,— գրում էր լոնդոնյան «Ֆորեյն ռեպորտ» բյուլետենը»⁶³։

Բանտերում և համակենտրոնացման ճամբարներում տիրում էին անմարդկային պայմաններ, սրտնք քննարկման առարկա էին դառնում ոչ միայն Իրաքում, այլև նրա սահմաններից դուրս։ «Հայտնի է, որ,— գրում էր «Բալկան է Մուսլեն Օրիանը»,— ՄԱԿ-ի համապատասխան հանձնաժողովին պետք է հանձնվի բողոք, Իրաքի բանտերում և համակենտրոնացման ճամբարներում տիրող անմարդկային պայմանների մասին։ Նուկրատ աս-Սալմա-

⁶² „The Christian Science Monitor“, 30 սեպտեմբերի 1954թ.

⁶³ „Foreign Report“ 22 մարտի 1951թ.

նի բանտում հզի կանայք և փոքրահասակ երեխաները ենթարկվում են ոստիկանների դաժան վերաբերմունքին: Վիրավորները և հիվանդները նետված են վատառողջ խցիկները, առանց որևէ խնամքի»⁶⁴: Հարցաքննությունների ժամանակ բանտարկյալները ենթարկվում էին դաժան տանջանքների, «պոկում են նրանց մազերը, նրանց ծեծում ավազով լցված պարկերով, անընդհատ մեկ տաք, մեկ սառը ջուր են լցնում նրանց վրա»⁶⁵:

Նուրի Սաիդի հակահոմոնիստական մոլուցքը ավեր էր գործում նաև բանակում: Բանակի բոլոր ստորաբաժանումներում ստեղծվեց հատուկ ապարատ, որի խնդիրն էր՝ տեղեկագիր պատրաստել յուրաքանչյուր զինվորի, սպայի բազմաթիվ հայացքների, կապերի մասին: Այդ ապարատի ցուցմունքների հիման վրա բանակից հեռացվում էին բոլոր նրանք, ովքեր հակաիմպերիալիստական, հակակառավարական տրամադրություններ ունեին⁶⁶: «Լիվա էլ-իստիկլյալ» թերթը գրում էր. «Բանակից հեռացվում են բոլոր ազգային հավատարիմ տարրերը, հատկապես սպաները: Սպայական կազմը համալրվում է Իրաքի ժողովրդի դավաճաններից և կարիերիստներից, որոնք իրենց բախտը կապել են անգլիական իմպերիալիզմի հետ»⁶⁷:

⁶⁴ „Les Balkans et le Moyen-orient“, 2 մայիսի 1955թ.

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ „Пограничник“, 1947, № 12, стр. 76.

⁶⁷ «لواء الاستقلال» ٤٠٤، كانون الثاني ١٩٤٧

Նուրի Սաիդի հակալիոմունիստական տենդը հասցրեց այն բանին, որ դեռևս 1947 թ. ձերբակալված կոմունիստ ղեկավարները մահապատժի դատապարտվեցին: Դատավարության ժամանակ կոմսյարտիայի գլխավոր քարտուղար Յուսեֆ Սալմանը (Ֆահեդ), քաղբյուրոյի անդամներ Զաքի Բասիմը, Հուսեյն աշ-Շաբիբին և մյուսները խիզախորեն մերկացրին կառավարության ռեակցիոն քաղաքականությունը: Չնայած, որ առաջադրված մեղադրանքներից ոչ մեկը հիմնավորված չէր, նրանց նկատմամբ մահավճիռ կայացվեց: Մահավճիռը միառժամանակ հետաձգվեց հասարակայնության մասսայական բողոքի հետևանքով: Սակայն, 1949 թ. փետրվարի 14-ին Նուրի Սաիդի անձնական ջանքերով այն ի կատար ածվեց: Կոմունիստ-հայրենասերները կախաղան բարձրացվեցին: «Ես մեռնում եմ իբրև կոմունիստ, իսկ կոմունիզմը մահվանից հզոր է», — դահիճներին ասաց Ֆահեդը: «Ինչո՞ւ եք լալիս մայրիկ, — ասաց Զաքի Բասիմը դիմելով մորը, — դուք պետք է հպարտանաք, որ ձեր որդին մեռնում է իբրև կոմունիստ: Իմացեք, եթե ինձ վիճակվեի վերադառնալ երկրի վրա, ես նորից կընտրեի այն ուղին, որ անցա»⁶⁸:

Ռեպրեսիաների քաղաքականությունը սրում էր ժողովրդի դժգոհությունը Իրաքի կառավարության և անգլիական իմպերիալիզմի դեմ:

⁶⁸ Милованов, и Сейфул-Мулюков „Ирак вчера и сегодня“, стр. 45.

Հետպատերազմյան քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները հակախմայերիալիստական շարժումներ էին: Պատահական չէ, որ Մերձավոր և Միջին արևելքում ստեղծվող ռազմական ազդեցիվ բլոկներն ու պակտերը միաժամանակ ուղղված էին այդ շարժումների դեմ:

1954 թ. սեպտեմբերին Իրաք ժամանեց ամերիկյան փոխգնդապետ Հենրի Վան-Օրմերը. Իրաքի կառավարութունը նրան հանձնարարեց գլխավորել «զինվորական խորհրդականների վերահսկող» խումբը՝ ԱՄՆ-ից ներմուծվող զենքերը բնդունելու և դրանց օգտագործման ձևերը սովորեցնելու համար⁶⁹: Դրանից անմիջապես հետո Նուրի Սաիդը և Ֆեյսալը ուղևորվեցին Լոնդոն: Իրաքում հայտարարվեց, որ նրանց ուղևորության նպատակը անդլո-իրաքյան պայմանագրի (1930) վերանայման հարցն էր, որի ժամկետը լրանում էր 1957 թ.: Իրականությունը այն էր, որ Լոնդոնում քննարկվելու էր Իրաքի՝ Թուրք-պակիստանյան ռազմական միությանը միանալու հարցը: 1954 թ. հոկտեմբերին Նուրի Սաիդը մեկնեց Թուրքիա, իսկ 1955 թ. հունվարին Բաղդադ ժամանեց Թուրքական կառավարության պատվիրակությունը Ադնան Մենդերեսի գլխավորությամբ, և փետրվարի 24-ին կնքվեց Բաղդադի պակտը, որին միացան, Իրաքից ու Թուր-

⁶⁹ „Эко Иран“, 11 հոկտեմբերի 1955թ.

բիայից բացի նաև Անգլիան և Պակիստանը:

Պետք է հատկապես ընդգծել, որ Բաղդադի պակտը ուղղված էր սոցիալիստական երկրների և առաջին հերթին ՍՍՌՄ-ի դեմ: Մյուս կողմից այդ պակտը Իրաքի, Թուրքիայի և Իրանի ռեակցիոն կառավարությունների ձեռքում մի զենք էր Մերձավոր արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ միասնաբար պայքարելու համար:

Պակտը ուղղված էր նաև քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ: Պակտի առաջին հոդվածով նախատեսվում էր, որ բացի «ընդհանուր պարտականություններից, հնարավոր էր նրա առանձին մասնակիցների միջև երկկողմանի համաձայնությունների կնքումը»⁷⁰: Այս կետը մտցված էր հատկապես Թուրքական կառավարության պընդումով: Թուրքիան, որը դեռևս 1946 թ. Իրաքի հետ ուներ քրդական շարժումների դեմ պայքարելու երկկողմանի համաձայնագիր, այժմ ուղում էր համանման զործարք կնքել նաև Իրանի հետ: Բաղդադի պակտի վերոհիշյալ հոդվածի հիման վրա, Թուրքական կառավարությունը բանակցություններ սկսեց Իրանի կառավարության հետ⁷¹:

Այդ ժամանակ թերթերում հանդես եկան հազորդումներ այն մասին, որ Բաղդադի պակտն ուներ զաղտնի հոդվածներ, որոնց համաձայն, անհրա-

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Նույն տեղում:

ժեշտության դեպքում, երկու երկրների ղորքերը կարող էին փոխադարձաբար օգտագործել միմյանց օդանավակայանները և տերիտորիան: Բնորոշ է, որ այդ գաղտնի հոդվածները մտցված էին առանց Իրաքի պառլամենտի հավանությանը⁷²: Իսկ «էկո-իրանը» ուղղակի նշում էր, որ այդ «գաղտնի հոդվածները» նախատեսում էին Իրանի, Թուրքիայի և Իրաքի ղինվորական «համատեղ գործողություններ» Ադրբեջանի հյուսիսային սահմանների, ինչպես նաև Քուրդիստանի պաշտպանության համար⁷³:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները «հոգատար կերպով» ստանձնեցին Իրանի սահմանների պաշտպանությանը վերաբերող պարտավորություններ: 1956 թ. հունվարին, Բաղդադում հիշյալ պակտի ռազմական օրդանների խորհրդակցություններից մեկում, ամերիկյան ղեկներալ Մակլյուրը ղեկուցեց ղեպի Իրանական Ադրբեջան, Կասպիականի ափերը, Խորասան, Քուրդիստան և Լուրիստան կատարած ուղևորության մասին⁷⁴: Այդ տերիտորիաների մեծ մասը կազմում են Իրանի, Իրաքի և Թուրքիայի քրդաբնակ շրջանները՝ Քուրդիստանը: Միաժամանակ նախնական բանակցություններ տեղի ունեցան պակտի անդամ երկրների

⁷² ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 24, ед. хр. 1182, л. 170.

⁷³ „Эко Иран“, 11 հոկտեմբերի 1955թ.

⁷⁴ Նշված աղբյուրը, 1 փետրվարի 1956 թ., № 5 (50):

զինված ուժերի՝ Իրանական տերիտորիա մտնելու
պայմանների մասին⁷⁵։

ԱՄՆ-ը ակտիվորեն մասնակցում և ղեկավարում
էին Բաղդադի պակտի գործունեությունը։ 1956 թ.
ապրիլին Թեհրանում կայացած Բաղդադի պակտի
երկրների պրեմիեր-մինիստրների խորհրդի 2-րդ
նիստում, ԱՄՆ-ը «այդ խորհրդի հրավերով, պակ-
տի տնտեսական և հակաքայքայիչ կոմիտեի ան-
դամ դարձան, առանց պակտի իսկական անդամ
դառնալու»⁷⁶։ Իսկ 1957 թ. հունիսին ԱՄՆ-ը նորեն
մասնակցում էր Բաղդադի պակտի ռազմական
կոմիտեի աշխատանքներին։ ԱՄՆ-ի մասնակցու-
թյունը այդ կոմիտեների գործունեությանը արդա-
րացվում էր «կոմունիստական ագրեսիայի վտանգի
դեմ» պակտի անդամ երկրների «տերիտորիալ ամ-
բողջականությունը» պաշտպանելու անհրաժեշտու-
թյամբ⁷⁷։ Կոնկրետ դեպքում «Կոմունիստական ագ-
րեսիայի» և «տերիտորիալ ամբողջականություն»
մասին բարբաջելը նշանակում էր պայքար քուրդ
ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների
դեմ։

Վերջապես, խոսելով Բաղդադի պակտի նաև
որդական ազգային-ազատագրական շարժման դեմ
ուղղված լինելու հարցի մասին, ավելորդ չէր լինի
հիշատակել Իրաքի արտաքին գործերի մինիստր

⁷⁵ Նույն տեղում։

⁷⁶ „Department of state Publication“, 6572, 1958, p. 15.

⁷⁷ Նույն տեղում։

Ֆադիլ Զամալիի՝ պառլամենտում արած հայտարարությունը: Արդարացնելով Բաղդադի պալտի կնքումը նա ասում էր, որ արաբական երկրների դինված ուժերը «չէին կարող օգնության գալ Իրաքի հյուսիս-արևելյան (ընդգծումը մերն է—Շ. Մ.) սահմանը պաշտպանելու համար»: Ռազմական այն պարտավորությունները, որ Իրաքի կառավարության ղեկավարների կարծիքով չէին կարող արաբական երկրները ստանձնել, իրենց վրա էին վերցնում Թուրքիան, Իրանը և Անգլիան, որոնք և միջոցներ ունեին, և շահագրգռվածություն⁷⁸:

1956 թ. հրապարակվեց Իրաքի կոմունիստական պարտիայի կենտկոմի հայտարարությունը, որտեղ ցույց էին տրված Բաղդադի պալտի ծանր հետեւանքները Իրաքի ժողովրդի համար: Հայտարարության մեջ ընդգծված էր, որ «Իրաքը կախյալ դրության մեջ է ընկել անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստական շրջաններից»: Կոմպարտիայի կենտկոմը մերկացնելով Նուրի Սաիդի կառավարության քաղաքականությունը, նրա դավաճանությունը Իրաքի ժողովրդի շահերին, նշում էր դեմոկրատական այն միջոցառումները, որոնք պետք է իրականացվեին Իրաքի ժողովրդի պայքարի առաջին էտապում⁷⁹:

⁷⁸ الدكتور محمد فاضيل الجمالى، من وقع السياسة العراقية، بيروت، ١٩٥٦ ص. ٣٤.

⁷⁹ ЦГАОР ССР, открытое досье Вестника иностранной информации ТАСС, л. 71 (17. I. 1956).

Կոմպարտիան քուրդ հասարակայնության մեջ գործում էր կենտրոնի քրդական սեկցիայի միջոցով: Քրդական սեկցիան ղեկավարում էր հետևյալ սկզբունքներով. «փոխըմբռնում և հղբայրական կապերի ամրապնդում քրդերի և արաբների միջև՝ երկու ժողովուրդների ազգային ազատագրության հիմքի վրա: Համագործակցություն բոլոր ազատ արաբների, նրանց կաղմակերպությունների և պարտիաների հետ, հանուն ազգային-ազատագրական պայքարի, ժողովուրդների երջանկության և նրանց իղձերի իրականացման»:

Ի պատասխան Բաղդադի պակտի նկատմամբ քրդական հասարակայնության բացասական վերաբերմունքի, պակտի անդամ երկրները սկսեցին «նրա դեմ նոր հարձակում պատրաստել ինչպես Թուրք-իրաքյան, այնպես էլ իրաքո-իրանական և իրանա-թուրքական սահմանամերձ շրջաններում⁸⁰: Իրաքի ոստիկանական և զինվորական գործիչներ ուղարկվեցին Անկարա, քրդերի դեմ պատժիչ միջոցառման միասնական սլան մշակելու: Իրաքի կառավարության այդ նախապատրաստությունները իրագործվում էին քրդերի նկատմամբ կոլտուրական հոգատարության բողի տակ. մինչև անգամ ստեղծվեց «քրդերեն լեզվի ուսումնասի-

⁸⁰ Les Balkans et le Moyen-Orient, 1955, № 24, p. 20

րության կենտրոն», որը կոչվում էր «Քրդերի առաջադիմության աիւումը»:

Բաղդադի և Անկարայի ռեակցիոն կառավարությունների այդ «հոգատարությունը» հնչեց որպէս ծաղր: «Բաղդադը,—գրում է «Բալկան է Մուայեն Օրիանը»,—եթե անկեղծորեն ուղում է քրդական մշակույթը զարգացնել, ապա պետք է դադարեցնի պայքարը քրդական դպրոցների դեմ Իրաքյան Քուրդիստանում: Սակայն մշակույթի ճակատագիրը ավելի լավ է չհանձնենք իրաքյան վայրենի ոստիկաններին, որոնց օբյեկտը (այսինքն հետապնդումների հիմնական առարկան—ծանոթ. Շ. Մ.) կլինեն առաջին հերթին կոմունիստները, քուրդ կոմունիստները (սա ինքնին հասկանալի է), սակայն նմանապես և քուրդ նացիոնալիստները և սարդապես քրդերը, որոնց միակ մեղքը նրանց քուրդ կոչվելն է»⁸¹:

Հրամայական սլահանջ էր դարձել անգլիական իմպերիալիզմի և ներքին ռեակցիայի դեմ ազգային օպոզիցիոն, հայրենասիրական ուժերը միավորելու խնդիրը: «Մեր ամենահրատապ խնդիրը,—ասում էր Յուսեֆ Սալմանը,—բոլոր աշխատավորների ջանքերը միավորելն է ազգային ճակատում: Այս երազանքի իրականացման անհրաժեշտությունը մինչև վերջ հասկացել են ոչ միայն գիտակից հայրենասերները. այն սկսել է հասնել ժողովրդա-

⁸¹ Նույն աւելում:

կան լայն մասսաների գիտակցությանը: Տարբեր երկրների փորձը ցույց տվեց, որ ազգային ճակատը միակ ուղին է, միակ գործուն զենքը, որով հնարավոր է ռեակցիան ոչնչացնել և ժողովուրդներին ազատագրել իմպերիալիզմի շղթաներից»⁸²:

Իրաքում ստեղծվեց Ազգային ճակատ, որը միավորում էր Ազգային-դեմոկրատական, Իստիկլալ, Աբաբական վերածնության սոցիալիստական (Բաաս) և ընդհատակում գործող կոմունիստական պարտիաները: Ազգային ճակատի ստեղծումը լուրջ հաջողություն էր Իրաքի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության մեջ: Ազգային հայրենասիրական ուժերի միավորումը գրավական էր հաջող պայքարի այն պակտի դեմ, որով իմպերիալիստական տերությունները փաստորեն իրենց էին ենթարկել երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: 1956 թ. վերջերից Բաղդադում, Կիրկուկում, Սուլեյմանիեում տեղի ունեցան ժողովրդական միտինգներ, պահանջելով Նուրի Սաիդի կառավարության հրաժարականը և Իրաքի դուրս գալը Բաղդադի պակտից⁸³: Բաղդադի պակտի դեմ ելույթ ունենալու մեղադրանքով բաղմաթիվ արաբ և բուրջ գեթիչներ նետվեցին բանտերը: «Իրաքի՝ Միջին արևելյան ռազմական բլոկի մեջ մտնելու պահից ի վեր,—գրում էր «Բալկան է Մուայեն

⁸² Милованов и Сейфуль Мулюков, *Դըշ-վաժ աշխ.*, էջ 48:

⁸³ „Труд“, 24 հունվարի 1958 թ.

Օրիանը», — այդ երկրի ժողովուրդը կրում է ոստիկանական տեռորի աննախագեպ հետևանքները»⁸⁴։

Գործելով Բաղդադի պալատի պահանջների համաձայն Նուրի Սաիդի կառավարությունը իրաքյան ղորքեր ուղարկեց Բահրեյնի կղզիները, նավթային ձեռնարկություններում սկսված հակաբրիտանական ելույթները ճնշելու համար⁸⁵։ Եգիպտոսի դեմ անգլո-ֆրանս-իսրայելյան ագրեսիայի ժամանակ անգլիական ինքնաթիռները Իրաքի օդանավակայաններից բարձրանալով ուժակոծում էին եգիպտական խաղաղ քաղաքները⁸⁶։

Բաղդադի պալատի դեմ մղվող պայքարին ակտիվորեն մասնակցում էին Իրաքյան Քուրդիստանի աշխատավորները։ Ամբողջ մեկուկես տարի նրանք գործադրեցին պայքարի ամենաբազմազան ձևեր՝ ցույցեր, միտինգներ, հավանություն հայտնելով ազգային խարտիային, որն ուղղված էր Բաղդադի պալատի և Նուրի Սաիդի կառավարության դեմ։ Միջին Եփրատում, էրբիլում և Սուլեյմանիեում բռնկվեցին գյուղացիական ապստամբություններ։ Գյուղացիները Բաղդադ ուղարկեցին պատգամավորություններ, որոնք, իրենց հետ ունենալով 10000 ստորագրություն կրող խնդրագիր, պահանջում էին հող և ազատություն, Նուրի Սաիդի հրա-

⁸⁴ „Les Balkans et le Moyen Orient“, 1955, № 24, p. 21.

⁸⁵ „Труд“, 24 հունվարի 1958 թ.

⁸⁶ Նույն տեղում։

ժարականը և Իրաքի դուրս գալը Բաղդադի պակ-
տից⁸⁷։ Կիրկուկի բանվորները պայթեցրին անգլիա-
կան նավթամուղը և հյուպատոսության շենքը։ Մո-
սուլի ուսանողները ցույցերով բողոքեցին անգլո-
ֆրանս-իսրայելյան ագրեսիայի դեմ⁸⁸։ Քրդական
ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Շեյխ
Մահմուդի հուղարկավորությունը վերածվեց հա-
կաիմպերիալիստական մեծ ցույցի, որի ավելի
քան 20000 մասնակիցները գոչում էին՝ «Կորչի
Նուրի Սաիդը», «Կորչի Բաղդադի պակտը»։

1957 թ. հունիսին Նուրի Սաիդը հրաժարական
տվեց, սակայն նրա հաջորդ Ալի Զավդատ Այուբին
էլ երկար շմնաց իշխանության գլուխ և տեղը զի-
ջեց Աբդուլ Զահար Միրջանիի կառավարությանը։
Հակաժողովրդական կլիկը ակնառու կերպով երկի-
րը կառավարելու անկարողություն էր ցուցաբե-
րում։ Այդ պայմաններում որոշվեց պառլամենտա-
կան ընտրություններ անցկացնել Իրաքում։

Ի նախապատրաստություն պառլամենտական
ընտրությունների ղեկավարի փորձեց թուլացնել
Ազգային ճակատը։ 1958 թ. սկզբներին կատարվե-
ցին մասսայական ձերբակալություններ, հալած-
վեցին Մոսկվայում կապացած երիտասարդության
և ուսանողների 6-րդ ֆեստիվալի մասնակիցները։
Այդ դեկեզացիայի 20 արար և քուրդ անդամներ

⁸⁷ Милованов и Сейфуль-Мулюков, *Уезд-
ный штурм*, էջ 44։

⁸⁸ Նույն տեղում։

բանտ նետվեցին⁸⁹։ Բաղդադի սլակտի խորհրդի սե-
սիայի բացման նախօրյակին, ոստիկանությունը
ձերբակալեց այդ սլայքարի 30 առավել ակտիվ
դեմոկրատ գործիչներին⁹⁰։ Ասոշիեյտեդ պրեսի
թղթակցի հաղորդման համաձայն Իրաքի «ան-
վտանգության օրգանները» ձերբակալել էին նաև
Իրաքի կոմպարտիայի կենտկոմի երեք անդամ-
ներին⁹¹։

1958 թ. ապրիլին Իրաքում լարված պայմաննե-
րում տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրու-
թյուններ։ Կառավարությունը կոպիտ կերպով մի-
ջամտեց ընտրական գործերին, հալածելով օպո-
զիցիոն կադմակերսություններին, կեղծելով քվեա-
տուփերի արդյունքը։ Այդ ընտրություններով անգ-
լիական իմպերիալիզմի և ներքին ռեակցիայի
առավել նշանավոր ներկայացուցիչները բազմեցին
պառլամենտում... Նուրի Սաիդը նորից իշխանու-
թյան գլուխ անցավ, սակայն նրան չհաջողվեց ան-
դորրություն հաստատել երկրում։

1958 թ. ապրիլին Իրաքում պետական հե-
ղաշրջման փորձ կատարվեց։ Զերբակալվեցին բա-
նակի 192 սպաներ, որոնք մեղադրվում էին հակա-
կառավարական դավադրության մեջ։ Համաձայն

⁸⁹ ТАСС, ЛНСТ 195-0, 4 փետրվարի 1958 թ.

⁹⁰ Նույն տեղում։

⁹¹ ТАСС, 1 հունվարի 1958 թ.

հեղաշրջման պլանի, իրաքի քանակի այն գորա-
մասերը, որոնք գտնվում էին Հաբբանիեում և Մո-
սուլում պետք է ապստամբեին և շարժվեին դեպի
Բաղդադ: Սակայն, այդ փորձը ձախողվեց, Աբդուլ
Իլահը դաժանորեն ճնշեց այն: Այդ բանից հետո
իրաքի իշխանությունները նոր հարձակում սկսե-
ցին առաջադեմ ուժերի դեմ, կատարեցին մասսա-
յական նոր ձերբակալումներ⁹²:

Սակայն հնարավոր չէր հալածանքով կանգ-
նեցնել ժողովրդական շարժումները: Մայիսի 4-ին,
իրաքում հայտարարվեց ընդհանուր գործադուլ
որպես բողոք պառլամենտական ընտրություննե-
րի կեղծիքի դեմ: Ազգային ճակատի պարտիանե-
րի, առաջին հերթին կոմունիստական պարտիայի
չանքերի շնորհիվ, գործադուլը լայն թափ ստա-
ցավ: Ժողովրդի պահանջն էր՝ ցրել պառլամենտը,
ստեղծել նոր, չեղոք կառավարություն և իրաքը
գուրս բերել Բաղդադի պակտից: Կառավարության
հրահանգով ոստիկանները կիրառեցին ամենա-
խիստ միջոցներ, նրանք տեղորի և ահաբեկման
միջոցով փորձում էին բանվորներին և ծառայող-
ներին վերադարձնել աշխատանքի: «Աշ-Շարկ»
թերթի տվյալներով, Բաղդադում ձերբակալվել
էին 637, իսկ երկրի մյուս շրջաններում, այդ
թվում քրդական շորս լիվաններում՝ ավելի քան 2400
մարդ⁹³:

⁹² ТАСС, лист 141-0, 15 ապրիլի, 1958 թ.

⁹³ Նույն տեղում:

Այսպիսի դրությունը երկար չէր կարող տևել։ Տեղին է այստեղ հիշատակել քրդական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներից մեկի խոսքերը. «Ուլքեր ուղում են լինեն՝ քրդեր կամ ոչ քրդեր, կոմունիստներ կամ ոչ կոմունիստներ, ենթարկված են աներևակայելի տեռորի։ Սակայն, երեսայություն կլինեի կարծել, թե այսպես կարող է շարունակվել միշտ...»⁹⁴։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում դեմոկրատական ուժերի հաղթանակը բարերար ազդեցություն ունեցավ քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների վրա։ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ընդհանուր ազատագրական պայքարում զգալի ավանդ ներդրեց նաև Իրաքի քուրդ աշխատավորութայունը։ Ծիշտ է, 1943 և 1945 թվականների ապստամբությունները ճնշվեցին, բայց դրանք նպաստեցին քուրդ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության հետագա զարգացմանը, ցույց տալով՝

ա) արաբ և քուրդ աշխատավորության համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը՝ ընդհանուր իշխանու դեմ.

բ) որ արևմտյան իմպերիալիստական պետությունները ոտնահարում են ճնշված ժողովուրդներ-

⁹⁴ „Les Balkans et le Moyen-Orient“, 1955, № 25, p. 30.

րի, այդ թվում և քուրդ ժողովրդի ազգային շահերը:

Իրաքյան Քուրդիստանի ապստամբական շարժումները դրական ազդեցություն ունեցան նաև Թուրքիայի և Իրանի քուրդ աշխատավորության ազգային-ազատագրական պայքարի վրա:

1943—1945 թթ. ապստամբություններից հետո, քուրդ աշխատավորության պայքարը արտահայտվում էր Իրաքի ամբողջ աշխատավորության հակաիմպերիալիստական պայքարի մեջ: 1946 թ. թուրք-իրաքյան զաղտնի ռազմական համաձայնագրերի, 1948 թ. Պորտսմության պայմանագրի և Բաղդադի պակտի դեմ մղվող պայքարում ավելի ու ավելի ամրապնդվեցին արաբ և քուրդ աշխատավորության փոխադարձ կապերը:

Իրաքի արաբ և քուրդ աշխատավորության բաղամայա պայքարի արդյունքը եղավ 1958 թ. ռևոլյուցիան, որը վերացնելով միապետական ռեակցիոն ռեժիմը, հնարավորություն ստեղծեց երկիրը դեմոկրատական ուղիով տանելու, լուծելու սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հրատապ այն հարցերը, որոնք ժողովրդական մասսաներին մղում էին ազատագրական պայքարի, ընդհուպ զինված ապստամբության:

1958 ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԵՎՈՅՈՒՅԻԱՆ ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ
ՀԱՐՅԸ

Իրաքի 1958 թ. հուլիսի 14-ի ռեոլյուցիան հանդիսացավ արաբ և քուրդ աշխատավորության համատեղ պայքարի տրամաբանական հետևանքը: Հակաժողովրդական կլիկը չէր կարող այլևս մնալ իշխանության գլուխ, քանի որ հաշվի չառնելով ժողովրդի շահերը, իր բախտը կապել էր իմպերիալիզմի հետ: Երկրում ստեղծվել էր ռեոլյուցիոն իրավիճակ, որը, ինչպես և պետք էր սպասել, հասցրեց սև ռեժիմի տապալմանը:

1958 թ. հուլիսին, Բաղդադի պակտին համապատասխան, Իրաքի կառավարությունը պատրաստվում էր միջամտել Հորդանանի և Լիբանանի ներքին դործերին, ճնշել այնտեղի ժողովրդական հուղմունքները: Սակայն Ֆեյսալ թագավորին և նուրի Սաիդին վիճակված չէր տեսնելու ոչ դորքերի մեկնումը դեպի Հորդանան և Լիբանան, ոչ էլ մասնակցելու Բաղդադի պակտի հուլիսի 14-ի խորհրդակցությանը՝ Ստամբուլում: Իրաքի բա-

նակը տապալեց Նուրի Սաիդ-Ֆեհյալ հակաժողովրդական ռեժիմը. Իրաքը հայտարարվեց ռեսպուբլիկա:

Իրաքի ռեուլյուցիայի հաղթանակով նոր էտապ բացվեց քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության մեջ:

Գեներալ Աբդել Քերիմ Կասըմի գլխավորած ռեսպուբլիկական նոր կառավարությունը, չեղյալ հայտարարելով նախկին միապետական կոնստիտուցիան, ընդունեց ժամանակավոր կոնստիտուցիա, որի 3-րդ հոդվածում ասված էր. «Այս երկրում արաբները և քրդերը իրավահավասար են և նրանց ազգային իրավունքները ճանաչվում են կոնստիտուցիայով»: Կառավարությունը մշակեց քրդական շրջաններում գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը զարգացնելու, երկաթուղիներ անցկացնելու, կուլտուր-լուսավորչական հիմնարկների ցանցը ընդլայնելու, հիվանդանոցների թիվը ավելացնելու ծրագիր: Քուրդիստանում սկսեցին հրատարակվել բազմաթիվ ամսագրեր և թերթեր:

Իրաքի քրդերի իրավունքների ճանաչման անհրաժեշտությունը ընդգծված էր նաև Ազգային միասնության ճակատի ծրագրում, որը հրապարակվեց 1958 թ. նոյեմբերի 25-ին, Բաղդադի ժողովրդական միտինգում: Այդ ծրագրի 2-րդ հոդվածում ասված էր. «Ազգային միասնության ճակատը գտնում է, որ Իրաքի գոյությունը հիմնված է բո-

լոր քաղաքացիների միջև համագործակցության, նրանց իրավունքները հարգելու և ազատությունը պահպանելու վրա: Արաբները և քրդերը իրավահավասար են. Ազգային ճակատը ճանաչում է նրանց ազգային իրավունքները Միասնական հայրենիքում և կաջակցի այդ իրավունքների կենսագործմանը»¹:

Ազգային ճակատի ծրագրում արտացոլում էին գտել Իրաքի բոլոր ազգությունների մշակութային զարգացման խնդիրները: Այդ փաստաթղթի 13-րդ հոդվածի 4-րդ պարագրաֆում ասված էր. «Շուտափույթ ստեղծել քրդական լուսավորության դեպարտամենտ, որը կազմակերպի և ուղղություն տա ուսումնա-դաստիարակչական միջոցառումներին Քուրդիստանում: Այն մարզերում, որտեղ ապրում են քրդերը, տարրական ուսուցումը կատարել քրդերեն լեզվով: Իրաքի համալսարանում, միջնակարգ դպրոցներում և մյուս բոլոր դպրոցներում դասավանդել քրդական գրականություն և պատմություն, ինչպես նաև խրախուսել քրդերեն լեզվի ուսուցումը»²:

1958 թ. սեպտեմբերին Բաղդադում տեղի ունեցավ Իրաքյան Քուրդիստանի և Սիրիայի քուրդ ուսանողության պատվիրակությունների հանդիպումը պրեմիեր-մինիստր Աբդել Քերիմ Կասըմի հետ:

¹ „The Iraq Times“ 27 նոյեմբերի 1958 թ.

² «انبلاذ» ٢٩، ٣٠ حزيران ١٩٥٩

«Այս օրը, — հայտարարեց Կասըմը, — համարում եմ իմ ամենագեղեցիկ օրերից, որովհետեւ հանդիպում եմ քուրդ եղբայրների հետ, որոնք կազմում են Իրաքի ժողովրդի անբաժանելի մասը. բարեկամության և եղբայրության այս հավաքույթում մեր բոլորի սրտերը հորդում են փոխադարձ հավատքով և բարի ցանկություններով»³:

Ռեսպուբլիկական կառավարության ուշագրավ միջոցառումներից էր այն, որ Իրաքի ժողովրդի լավագույն ղավակներ՝ կոմպարտիայի ղեկավարներ Յուսեֆ Սալմանը, Զաքի Բասիմը, Հուսեյն աշ-Շաբիրին և ուրիշներ հետմահու արդարացվեցին:

Անդրադառնալով քուրդ տարազիր հայրենասերներին, Աբդել Քերիմ Կասըմը նշում էր. «... Ինձ համար ղեկավար է այս հայրենիքի որդիներից որեւէ մեկին, ինչպես օրինակ, եղբայր, քաղաքացի Մուլա Մուստաֆային տեսնել փախստականի վիճակում... Բայց այսօր, փառք աստծո, մեզ բաժանող գործոնները վերացած են, մեզ մնում է երջանիկ ապրել ինչպես հարազատ ընտանիքում, այս մեծ երկրում, մեր երիտասարդ ռեսպուբլիկայում: Լիահույս ենք, որ մեր բոլոր տարազիր եղբայրները Մուլա Մուստաֆայի հետ կվերադառնան հայրենիք, կապրեն հանգիստ ու խաղաղ, շնչելով հայրենի երկրի ազատության ղեփյուղը»⁴: 1958 թ. սեպ-

³ عبد الكريم قاسم «الهدف الثوبة»، بغداد ۱۹۵۱، ص. ۱۰۰

⁴ Նույն տեղում:

տեմբերի 10-ին, Բաղդադի մամուլը հաղորդագրություներ հրապարակեց Բարզանի ապստամբության բոլոր մասնակիցներին ներում շնորհելու մասին:

Իրաքի ժողովուրդը ջերմորեն ողջունեց քրդական ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցների վերադարձը: Բաղդադի օդանավակայանը տանող ճանապարհները հաճախ էին լցվում մարդկանց հոծ խմբերով հայրենիք վերադարձող հայրենասերներին ընդունելու համար: Մուստաֆա Բարզանին դիմավորող պատվիրակություններին հայտարարեց. «Բարեկամներ, թույլ տվեք ինձ հաղորդել ձեզ ողջուն ձեր եղբայր քրդերի կողմից, որոնք երկար տարիներ հեռու էին գտնվում հայրենիքից: Ողջունում եմ ձեր փառավոր հաղթանակը: Մենք վերադարձանք, որպեսզի աշխատենք մեր եղբայրների հետ և պաշտպանենք մեր հայրենիքը»⁵: Սեմիրամիս հյուրանոցի մոտ, որտեղ իջեվանել էր Բարզանին, մի քանի օր շարունակ տեղի ունեցան միտինգներ: Ելույթ ունեցող հոստորները նշում էին քրդերի և արաբների հակաիմպերիալիստական համատեղ պայքարի նշանակությունը Իրաքի ռեսպուբլիկական կարգը պաշտպանելու գործում⁶:

1959 թ. ապրիլի 17-ին, սովետական «Գրուզիա»

⁵ Г. Куйблицкий, Меч и Колос, 1959, стр. 19.

⁶ Նույն տեղում:

ջերմանավը Բասրայում ափ հանեց Սովետական Միությունում քաղաքական ապաստան գտած քուրդ հայրենասերներին։ Հարավային Իրաքի բնակիչները հանդիսավոր կերպով ընդունեցին քրդական ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցներին։

Սովետական Միությունում նրանք հնարավորություն ունեցան տարբեր մասնագիտություններ ձեռք բերելու։ Սովետական ժողովուրդը հյուրընկալեց, եղբայրաբար ընդունեց քուրդ տարագիրներին, նրանց ցույց տվեց նյութական օգնություն, շրջապատեց հոգատարությամբ⁷։ Բավական է նշել, որ հայրենիք վերադարձող քրդերի 60 տոկոսը ստացել էր միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն։ Իսկ երկուսը գիտության թեկնածուներ էին։

Հերբելով իմպերիալիստական երկրների ռեակցիոն մամուլի ստահոգ հերյուրանքները այն մասին, թե իբր Սովետական Միությունը Իրաք է փոխադրում «կամավորներ և զենք», հայրենադարձ քրդերից Ղասթմ Սաադին ՏՍՍՍ-ի թղթակցին հայտարարեց. «Հաղորդեցեք սովետական և արտասահմանյան մամուլին, որ իզուր են մեզ զրուպարտում իմպերիալիստները և նրանց գործակալները։ Մենք Սովետական Միությունից վերադարձել ենք մեր կանանց և երեխաների հետ։ Թող բո-

⁷ „Правда“ 19 ապրիլի 1959 թ.

լորն իմանան՝ միակ զենքը, որ մենք բերում ենք, դա բարեկամությունն է, եղբայրությունն ու խաղաղությունը բոլոր ժողովուրդների միջև»⁸:

Քուրդ աշխատավորությունը վճռականորեն կանգնեց ռեսպուբլիկայի պաշտպանի դիրքերում, աջակցելով նրա դեմոկրատական միջոցառումների կենսագործմանը: Հուլիսի 14-ի ռեզոլուցիայի նվաճումները մինչև վերջ պաշտպանելու գաղափարը արտահայտված էր Քրդական Միասնական Դեմոկրատական պարտիայի և մյուս դեմոկրատական կազմակերպությունների ծրագրերում:

Քրդական Միասնական Դեմոկրատական պարտիան վերակազմավորվեց այն դեմոկրատական կազմակերպությունների հիմքի վրա, որոնք միասնական ռեժիմի տարիներին հետապնդվում էին և գործում անլեգալ պայմաններում:

Նրա ծրագրում լայն տեղ էին գրավում դեմոկրատական բնույթի պահանջներ, ահտիվ պայքարը խաղաղության համար, պայքարը իմպերիալիզմի դեմ: Այդ պարտիան պահանջում էր նաև բարեկամական հարաբերություններ հաստատել սոցիալիստական երկրների և Իրաքի միջև, ամրապնդել արաբ և քուրդ ժողովուրդների եղբայրական կապերը, ճանաչել քրդական ավտոնոմիան միասնական Իրաքի սահմաններում, փոփոխել ագրարային ռեֆորմի վերաբերյալ օրենքը Քուր-

⁸ Նույն տեղում:

դիստանի գյուղացիների օգտին, որպեսզի նրանք «ստանան մինիմում չափի հող և արմատախիլ արվեն ֆեոդալական հարաբերությունները», ինչպես նաև վերանայել նավթային մոնոպոլիաների հետ կնքված համաձայնագրերը, սահմանափակել նրանց գործունեության ոլորտը և ավելացնել Իրաքի կառավարության շահաբաժինը, պատրաստել աղգային կադրեր այդ ձեռնարկությունները հետազայում աղգայնացնելու համար⁹։ Այդ ծրագրային դրույթները հիմնականում համապատասխանում էին ընդհանուր դեմոկրատական այն պայքարին, որը մղվում էր իմպերիալիզմի և ներքին ունակցիայի դեմ։

Քրդական Դեմոկրատական պարտիան այն ուժերից էր, որոնց աջակցությամբ Կասըմի կառավարությունը կենսագործեց ներքին և արտաքին միշարք միջոցառումներ։

1959 թ. մարտի 24-ին Իրաքը պաշտոնապես դուրս եկավ Բաղդադի պակտից։ Այդ առթիվ, արտաքին գործերի մինիստրությունը նշում էր, որ «Իրաքի Բաղդադի պակտի մեջ մնալը հակասում է չեզոքության այն քաղաքականությանը, որը հռչակվեց անցյալ տարվա հուլիսի 14-ին։ Այն հակասում է նաև Իրաքի ժողովրդի կամքին»¹⁰։ Այդ որոշումը լիովին համապատասխանում էր ուն-

⁹ Бюллетень ТАСС, № 266, 23 «нефтянских» 1959 թ. стр. 40-46.

¹⁰ «Новое время», 1959, № 14, стр. 2.

լյուցիայից հետո քրդերի նկատմամբ տարվող քաղաքականությանը:

Ռեսպուբլիկական կառավարության առաջին գեղրեաներից մեկը վերաբերվում էր հողային ռեֆորմին: Հայանի է, որ խոշոր հողատերերը, որոնք կազմում էին գյուղական բնակչության մեկ տոկոսից քիչ ավելին, տիրում էին մշակվող հողի 75, իսկ գյուղացիները՝ 25 տոկոսին¹¹: Հողային ռեֆորմը մի կողմից հանձինս հող ստացող գյուղացիական զանգվածների՝ ռեսպուբլիկայի համար կայուն հենարան էր ստեղծում գյուղում, մյուս կողմից հարված էր հասցնում ռեակցիայի և իմպերիալիզմի հենարան խոշոր ֆեոդալ-հողատերերին: լայն ճանապարհ բանալով կյանքի տարբեր բնագավառների հետագա դեմոկրատացման համար:

Հողային ռեֆորմի օրենքով հողատերերին իրավունք էր տրվում առավելագույնը մինչև 500 հեկտար հող ունենալ, եթե դրանք չէին ոռոգվում, իսկ արհեստական ոռոգման միջոցների առկայության դեպքում, նրանց հողային սեփականությունը չէր կարող 250 հեկտարից ավելի լինել¹²: Կառավարությանը իրավունք էր տրվում նշանակված չափը գերազանցող բոլոր հողամասերը գնել և գյուղացիներին բաժանել, հետևյալ կարգով՝ գյուղացիական ամեն տնտեսություն կա-

¹¹ „Проблемы мира и социализма.“ 1961, № 3, стр.65.

¹² Նույն տեղում, 1959, № 4, էջ 57:

րող էր գնել 7,5 մինչև 15 հեկտար արհեստական ոռոգման ենթակա և 15-ից մինչև 30 հեկտար շոռոգվող հողատարածություն¹³։ Հողային ռեֆորմը այսպիսով չէր վերացնում, այլ սահմանափակում էր հողային խոշոր սեփականությունը։

Բացի այդ, հողային ռեֆորմը ուներ նաև ուրիշ թերի կողմեր։ Եթե հողային ռեֆորմի համաձայն Ամարայի գավառում գյուղացիները բավականին մեծ հնարավորություն ունեին հող ստանալու, ապա Քուրդիստանում շատ հողատերեր չէին ընկնում այդ օրենքի տակ, քանի որ նրանց հողատարածությունները 500 և 250 հեկտարից ավել չէին։ Այսպիսով, նույնիսկ ռեֆորմի լրիվ իրականացման դեպքում, Քուրդիստանում հսկայական թվով սակավահող և հողազուրկ գյուղացիներ դատապարտված էին առանց հողի մնալու։ Երկրի տարբեր շրջանների առանձնահատկությունների անտեսումը սկզբից ևեթ հարցականի տակ էր դնում հողային ռեֆորմի հաջողությունը։ Ըստ ռեֆորմի, որոշ շրջաններում գյուղացիները այնքան հող էին ստանալու (15—30 հեկտար), որ առանց վարձու աշխատանքի և մեքենաների (իսկ դա գյուղացու հնարավորությունից դուրս էր) չէին կարող այն մշակել։ Զաքի հայրին գրում էր. «Գյուղացիների մի մասին մեծ հողակտորներ տալը և խոշոր հողատիրության պահպանումը կհասցնի այն բանին,

¹³ Նույն տեղում։

որ մի շարք նահանգներում, օրինակ Սուլեյմանիեում, հող կստանան շատ քիչ գյուղացիներ»¹⁴։

Կոմունիստական պարտիան, հաշվի առնելով ռևոլյուցիայից հետո երկրում ստեղծված իրադրությունը, ուժերի փոխհարաբերությունը, իշխանության դասակարգային կազմը, միանգամից առաջ չբաշկեց արմատական ագրարային ռեֆորմի հարցը, այլ հավանություն տվեց հողային ռեֆորմի անցկացմանը այնպես, ինչպես հաստատել էր ռեսպուբլիկայի կառավարությունը։ Սակայն կոմպարտիան պահանջում էր՝ ռեֆորմը իրագործելու սահմանված օրգաններում ընդգրկել նաև գյուղացիական միությունների ներկայացուցիչներին, որոնք, որպես առավել շահագրգռված կողմ, թույլ չէին տա անօրինականություններ։ Սակայն ռեֆորմի անցկացման բոլոր օրգանները հանդիսանում էին պետական օրգաններ։

Իրաքի նոր կառավարության սոցիալական և ազգային-դեմոկրատական միջոցառումները, նրա դրական չեզոքության քաղաքականությունը անհանգստացնում էին իմպերիալիստներին և նրանց Մերձավոր և Միջին արևելքի դաշնակիցներին։ 1958 թ. հուլիսի վերջերին ամերիկյան «Նյու-Յորք հերալդ տրիբյուն» թերթը, անդրադառնալով իրա-

¹⁴ „Проблемы мира и социализма“, 1959, №4 стр. 58.

քի նկատմամբ կիրառվելէ՞ք միջոցառումներին, գրում էր. «Իրաքը ամեն ինչ է: Լիբանանը ոչինչ: Բեյրութում ամերիկյան զորքերի ափհանումը անօգուտ միջոցառում կլինի, եթե միաժամանակ չլուծվի Իրաքի մեծ պրոբլեմը: Վերջին դժվար օրերին ոչ թե Լիբանանը, այլ Իրաքն էր հանդիսանում անգլիական և ամերիկյան կառավարութ՜յունների բուխ տանջալից խորհրդակցութ՜յունների օրակարգը»¹⁵:

Իրաքի ռեսպուբլիկայի դեմ նախապատրաստվող ագրեսիան լրջորեն անհանգստացնում էր քուրդ դեմոկրատական հասարակայնութ՜յանը: Արտահայտելով Եվրոպայում սովորող քուրդ ուսանողների բողոքը Իրանի կառավարութ՜յանը, Պարեզ Վանլին գրում էր. «Մենք երջանիկ ենք, որ պատմութ՜յան առաջընթացը չի կարելի կանգնեցնել. մենք երջանիկ ենք, որ Բաղդադից մեզ հասնող արաբների ձայնը եղբայրաբար միացած է քրդերի ձայնին: Մենք գիտենք, որ այս Բաղդադը ձեզ վախեցնում է, սարսափելիորեն վախեցնում, ինչպես նաև՝ ձեր տերը և պաշտպանը հանդիսացող իմպերիալիստներին՝ մեր հավիտենական թշնամիներին...: Դուք դողում եք, որովհետև հուլիսի 14-ի ռեպուբլիկայով պաշտոնապես ճանաչվել է բրդական ազգութ՜յունը Իրաքում...»¹⁶:

¹⁵ „Правда“, 26 հուլիսի 1958 թ.

¹⁶ Parez Vanlu „Aspects de la Question Nationale kurde en Iran“, Paris, 1959, p, 23.

Իրաքի նորաստեղծ արաբա-քրդական ռեսպուբլիկայի դեմ նախապատրաստվող ագրեսիան կանխելու գործում խոշոր դեր կատարեցին ՍՍՌՄ-ը և սոցիալիստական մյուս երկրները: 1958 թ. հուլիսի 24-ին, սովետական կառավարությունը Թուրքիայի կառավարությանը հղած հուշագրում նշում էր. «Թուրքական կառավարությունը պատրաստվում է ռազմական գործողությունների սկսել Իրաքի դեմ... Սովետական կառավարությունը իր պարտքն է համարում Թուրքիայի կառավարությանը նախազգուշացնել այդ շրջանում ռազմական կոնֆլիկտի ծանր հետևանքների պատասխանատվության մասին»¹⁷: Սովետական Միության վճռական դիրքը մեծապես նպաստեց Իրաքի ռեսպուբլիկայի դրության ամրապնդմանը: Բացահայտ զինված ագրեսիա չկատարվեց, սակայն, դրա փոխարեն, իմպերիալիստական տերությունները ձեռնամուխ եղան ներքին քայքայիչ աշխատանքի, օդտագործելով հիմնականում խոշոր ֆեոդալներին: 1959 թ. մայիսին Իրաքի կոմպարտիայի օրգան «Իթթիհադ աշ-Շաար» թերթը հաղորդում էր, որ Քուրդիստանում «ֆեոդալական կարգի կողմնակիցները միջոցներ են ձեռնարկել գյուղացիների դեմ, նրանք զինված են Միացյալ Նահանգներից բերված ժամանակակից զնդացիրներով և ձեռնառումներով, քրդական ազգային-քաղաքացիական տարազ հա-

¹⁷ „Правда“, 26 հուլիսի 1958 թ.

դած թուրք սպաներ աշխատանք էն տանում բուրդ ցեղերի մեջ»¹⁸։

Իրաքի ռեսպուբլիկայի դեմ առավել կազմակերպված ներքին դավադրություն էր Մոսուլի խռովությունը։ 1959 թ. մարտի 6-ին, խաղաղության կողմնակիցների ժողովրդական միտինգը խռովարարների կողմից վերածվեց անկարգության ռեսպուբլիկայի կառավարության դեմ։ Բանակի 5-րդ բրիգադայի հրամանատար զնդապետ Աբդել Վահաբ Շավվաֆը զորքը օգտագործեց ոչ թե կարգը վերահաստատելու, այլ հակահառավարական ըմբոստություն բարձրացնելու։ Մարտի 8-ի գիշերը Մոսուլը փաստորեն գտնվում էր խռովարարների ձեռքում։ Օգտվելով այդ հանգամանքից նրանք դաժան հաշվեհարդար տեսան արաբ և բուրդ դեմոկրատ գործիչների հետ։ Շավվաֆը կոշ արեց տապալել Կասըմի կառավարությունը։ Մոսուլի խռովությանը ակտիվորեն մասնակցում էր բեդուինների Շամմար ցեղը, որը մշտապես գտնվել է Անգլիայի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի գործակալների ազդեցության տակ¹⁹։

¹⁸ TACC, 4 մայիսի 1959 թ.

¹⁹ Շամմար ցեղի շեյխը մշտապես ծառայել է անգլիական իմպերիալիզմի շահերին, պահպանելով Կիրկուկից դեպի Միջերկրական ծով ձգված անգլիական նավթամուղը։ Թե անգլիական կառավարությունը ինչպիսի կարևորություն է տալիս շամմար ցեղին, բավական է նշել, որ նրա շեյխը հրավիրված էր ներկա գտնվելու անգլիական թագուհու թագադրության հանդեսին («Նրեան», Սոֆիա, 20 հունվարի 1961)։

Քուրդ ժողովուրդը ակտիվորեն մասնակցեց Մոսուլի հակառեսպուբլիկական դավադրության ճնշմանը: «Ամբողջ քուրդ ժողովուրդը ակտիվորեն պաշտպանեց Իրաքի ռեսպուբլիկական կառավարությունը», — գրում էր «Դեմոկրասի նուվել» հանդեսը²⁰:

Շտաբը գնդակոծելուց հետո, որի ժամանակ ըմբոստության պարագլուխ Շավվաֆը ծանր վիրավորվեց, «բրդերը ներխուժեցին քաղաքի կենտրոնը և գրավեցին գլխավոր ոստիկանատան թաղամասը: Այդ պահից 5-րդ բրիգադայի մի շարք միավորումներ անձնատուր եղան»: Գնդապետ Շավվաֆին հիվանդանոց փոխադրելիս ավտոմատով նրա կյանքին վերջ տվեց մի սերժանտ²¹:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարությունը թուրքական զործակալների ակտիվ մասնակցությամբ շարունակում էր ներքին քայքայիչ գործունեությունը Իրաքյան ռեսպուբլիկայում: Այդ զործակալները հակառեսպուբլիկական գործունեություն էին ծավալել Քուրդիստանի այն շրջաններում, որոնք սահմանակից էին թուրքական Քուրդիստանին: «Իթթիհադ աշ Շաար» թեր-

²⁰ „Démocratie Nouvelle“, Paris, 1961, № 11, p. 20.

²¹ „Новое время“, 1959, № 12 стр. 30.

Թի հաղորդման համաձայն «Իրաքում գտնվող
 ամերիկյան սպաները խառն էին եղել քրդական
 ցեղապետերի ապստամբություններին... Քայքա-
 յիչ գործունեություն էր ծավալվել Զախոյի, Աբրա-
 յի, Ամեդիայի շրջաններում (թուրքական սահմա-
 նի մոտակայքում), որտեղ հսկայական չափով
 դումար և մեծ թվով զնդացիներ ու նռնակներ էին
 բաժանվել նշանավոր կալվածատերերին, ինչպի-
 սիք են Բիշար աղան և Շամդին աղան»²²։ Քուր-
 դիստանի սահմանամերձ շրջաններում բազմիցս
 տեղի ունեցան արյունալի ընդհարումներ։ 1959 թ.
 մայիսի սկզբներին թուրքական «Ենի գյուն» թերթը
 գրում էր, որ «Իրաքի հյուսիսում տեղի են ունե-
 նում արյունալի մարտեր պրոկոմունիստական
 բարդանի և հակակոմունիստական շեյխ Ռաշիդի
 ցեղերի միջև»։ Նույն թերթի վկայությամբ շեյխ
 Ռաշիդի ուժերը, որոնք անցել էին թուրքական
 սահմանը, թղթակիցներին հայտարարել էին, թե
 «Շուտով մենք կջարդենք Բարդանու կողմնակից-
 ներին։ Մեր հույսը Թուրքիայի կառավարության
 վրա է»²³։ Իրաքի ներքին իրադրությամբ խիստ
 շահագրգռված ԱՄՆ-ի կառավարությունը ուշադիր
 հետևում էր դեպքերի ընթացքին և սպասում էր
 հարմար առիթի՝ իրադարձությունների ընթացքը
 իր օգտին շուտ տալու համար։ Իրաքում ԱՄՆ-ի

²² TACC, 4 մայիսի 1959 թ.

²³ TACC, 6 մայիսի 1959 թ.

գեսպան Զոն Զերնինգենը հատուկ միտիայով մեկ-
նեց Վաշինգտոն, որպեսզի պետական քարտուղար
Հերտերի հետ քննարկի Իրաքում տիրող դրություն
հարցը²⁴։ Ռեսպուբլիկական նոր կառավարության
նկատմամբ ԱՄՆ-ի բռնած թշնամական դիրքը մա-
սամբ բացատրվում էր նրանով, որ Իրաքը չեղյալ
հայտարարեց ԱՄՆ-ի հետ կնքած սլայմանագրե-
րը։ Դրանք էին. 1) Համաձայնագիր՝ ռազմական
օգնության մասին, որը ԱՄՆ-ի կողմից Իրաքին
պարտադրվել էր 1954 թ. ապրիլին։ Այս համա-
ձայնագրով Իրաքը պարտավորվել էր մասնակցել
Միացյալ Նահանգների կողմից տվյալ շրջանում
կազմակերպված ռազմական միություններին.
2) Համաձայնագիր՝ կնքված 1955 թ. հոկտեմբերին
Իրաքի կողմից ամերիկյան սարքերի օգտագործ-
ման մասին։ Սա կազմում էր առաջին համաձայ-
նագրի լրացումը։ 3) Համաձայնագիր՝ Իրաքին
«տնտեսական օգնություն» ցույց տալու մասին,
որը կնքված էր «էյզենհաուերի դոկտրինայի» հի-
ման վրա։

1960 թ. փետրվարին Բեյրութի «Ադ-Դունյա ալ
Ջադիդա» թերթի թղթակիցը Բաղդադից հաղորդում
էր. «Թուրքիան և Իրանը բաժանել են միմյանց
միջև Իրաքի ռեսպուբլիկայի տերիտորիայում քա-
րայիլ աշխատանք կատարելու ոլորտները։ Այդ
աշխատանքի նպատակն է տապալել Իրաքի ներ-

²⁴ Նույն տեղում։

կա ռեժիմը»²⁵։ Նույն թղթակցի հաղորդման համա-
 ձայն Անկարայում տեղի էր ունեցել թուրքական
 և իրանական հետախուզությունների ղեկավար-
 ների շորսօրյա խորհրդակցություն, որը քննարկել
 էր «Իրաքի բնակչության վրա քաղաքականապես
 ներգործելու մասին» հարցը։ Այդ միջոցառումը
 ձեռնարկված է եղել ՍԵՆՏՕ-ին կից գործող աշա-
 պես կոչված «Քայքայիչ գործունեության - դեմ
 պայքարելու կոմիտեի» նախաձեռնությամբ։ Թուր-
 քիայի և Իրանի միջև պայմանավորվածություն էր
 ձեռք բերվել այն մասին, թե նրանցից յուրաքան-
 չյուրը Իրաքի որ մասում է գործունեություն ծա-
 վալելու ռեսպուբլիկայի դեմ։ Հատկանշական է,
 որ նկատի էին առնվում հիմնականում բրդաբնակ
 շրջանները։ Այսպես, համաձայն կայացրած որոշ-
 ման, թուրքական հետախուզության ոլորտը մտնե-
 լու էին Իրաքի հյուսիսային շրջանները (Մոսուլի,
 Էրբիլի, Կիրկուկի շրջանները)։ Կիրկուկից հարավ
 ընկած շրջանները, ինչպես նաև հյուսիսային մի
 քանի այլ շրջաններ, մտցված էին իրանական հե-
 տախուզության գործունեության ոլորտը։ Հիշյալ
 երկրների կառավարությունները միաժամանակ
 իրենց իշխանությունների միջոցով կապ էին պահ-
 պանում հյուսիսային Իրաքի ֆեոդալական դժգոհ
 տարրերի հետ և նրանց հրահրում ռեսպուբլիկայի
 դեմոկրատական ուժերի դեմ։ Օտարերկրյա ռեակ-

²⁵ «Սովետական Հայաստան», 10 փետրվարի 1960 թ.

ցիտն շրջանների կողմից քաջալերվող ֆեոդալական ռեակցիոն տարրերը տեոորի էին ենթարկում հայրենասերներին, դիմադրում դեմոկրատական միջոցառումների իրականացմանը: Հողային ռեֆորմի օրենքի հիման վրա հողային ավելցուկները քրդական մի շարք ֆեոդալներից վերցնելու հետևվանքով, վերջիններս իրանին և Թուրքիային հարող շրջաններում բացահայտ ելույթներ էին ունենում կառավարության դեմ: Շատ տեղերում այն վերածվում էր ընդհարման նրանց և ռեսպուբլիկական ուժերի միջև: Իրաքի մամուլի հաղորդումների համաձայն կառավարության և դեմոկրատական ուժերի դեմ պայքարում էին այնպիսի ռեակցիոն խոշոր ֆեոդալներ, ինչպիսիք էին Ռաշիդ Լոլանը, Մահմուդ Խալիֆա Սամանդը, Բաշո Սահիդ Տահան, Բեշա աղան, Աբդուլա աղան և ուրիշները: Նրանք ուղղակի աջակցություն և օգնություն էին ստանում իրանից և Թուրքիայից²⁶:

Մոսուլի խռովությունը ցույց տվեց, որ ռեսպուբլիկական կարգերը պաշտպանելու համար կենսական նշանակություն ունի դեմոկրատական ուժերի անհաշտ պայքարը պրոիմպերիալիստական ֆեոդալների դեմ, իսկ դեմոկրատական ուժերը սամրապնդելու և նրանց վրա հենվելու համար, անհրաժեշտ էր, որ կառավարությունը շարունա-

²⁶ ТАСС, 6 մայիսի 1960 թ.

կեր կյանքի բոլոր բնագավառները դեմոկրատաց-
նելու ծրագրի կենսագործումը: Սակայն, Կասրմը
այդ ուղիով չդնաց. նա մինչև անգամ ետ կանգ-
նեց քրդերին ինքնավարութուն տալու իր խոստու-
մից:

Իրաքի կոմունիստական պարտիան բազմիցս
կոչ արեց կառավարութեանը հարգելու քրդական
հարցի վերաբերյալ տված խոստումները: 1959 թ.
մայիսին «Իթթիհադ աշ-Շաար» թերթը նորից պա-
հանջում էր «Իրաքի քրդերին տալ ավտոնոմ կա-
ռավարման լրիվ իրավունք»²⁷: Սակայն զրա փո-
խարեն կառավարութունը խրախուսում էր այն
տարրերին, որոնք դեռ երեկ պայքարում էին ուս-
պուրլիական կարգերի դեմ: Իսկ հունիսին,
Կասրմը ներում շնորհեց արգարադատությունից
փախչելով Իրան և Թուրքիա ասպատանած ֆեո-
դալական դավադիրներին:

Այդ պայմաններում գնալով ավելի աշխուժա-
ցան ուսուցիչներ ուժերը: Թուրքական գործակալնե-
րը դրանց օգտագործում էին ուսպուրլիկայի դեմ
եղույթներ կազմակերպելու, ինչպես նաև ազգա-
միջյան կռիվներ հրահրելու համար:

Կիրկուկում այդ կարգի արյունալի մի քանի ընդ-
հարումներ տեղի ունեցան քրդերի և թուրքմենների
միջև:

²⁷ TACE, 11 մայիսի 1959 թ.

Իմպերիալիզմը և նրա գործակալները նախապատրաստում էին թշնամական լայն գործողություններ: Կիրկուկում ռեակցիոն տարրերը բացահայտորեն զլուխ բարձրացրին, հակառեսպուբլիկական ելույթներ տեղի ունեցան նաև երկրի մյուս քրդական շրջաններում²⁸: Բեյրութի «Ան-Նիդա» թերթը գրում էր, որ դրանք կազմակերպված էին ամերիկյան իմպերիալիստների և նրանց թուրքական գործակալների կողմից և դրանց անմիջական նպատակն էր՝ Իրաքի ռեսպուբլիկայից անջատել Կիրկուկի և Մոսուլի նավթային հարուստ շրջանները²⁹:

Ուշագրավ երևույթ էր այն, որ արևմտյան որոշ թերթեր ուղղակի «կանխատեսում» էին, թե որտեղ ինչպիսի ելույթներ են տեղի ունենալու... «Յունացտեղ պրես ինտերնեյշնլ» գործակալությունը, օրինակ, հուլիսի 12-ի հաղորդագրության մեջ «կանխատեսեց» Կասըմի կառավարության տապալումը: 1961 թ. հուլիսին Կիրկուկում նորից արյունալի ընդհարումներ տեղի ունեցան քրդերի և թուրքմենների միջև: Ըստ ֆրանսիական «Օրոր» թերթի սպանվել էին 7 և վիրավորվել 100 մարդ³⁰: Նախահարձակ եղել էին թուրքմենները, կրակելով

²⁸ „Новое время“, 1959, № 31, стр. 2.

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ „Aurore“, 14 մարտի 1961 թ.

ռեսպուբլիկայի տարեգարձի տոնակատարութեանը մասնակցող շարասյունների վրա³¹։

Այդ դավադրութիւնները տրամաբանորեն պետք է հասցնենին ռեակցիայի դեմ պայքարի ուժեղացմանը։ Սակայն, ընդհակառակը, կառավարութիւնը մի կողմից ազատ գործելու հնարավորութիւն էր տալիս ֆեոդալական-պրոիմպերիալիստական տարրերին, մյուս կողմից սահմանափակում դեմոկրատական ազատութիւնները, խոչընդոտում դեմոկրատական կազմակերպութիւնների գործունեութիւնը։

Հաշվի առնելով երկրում ստեղծված լուրջ դրութիւնը և ռեակցիային հակահարված տալու անհրաժեշտութիւնը, Իրաքի կոմունիստական պարտիան պրեմիեր-մինիստր Կասըմին ղիմեյ «Միացյալ ազգային ճակատ» ստեղծելու առաջարկութեամբ։ Ազգային նոր ճակատը, որի ստեղծումը օրվա հրամայական պահանջ էր, պետք է կազմվեր կոմունիստական, Քրդական դեմոկրատական և Ազգային-դեմոկրատական պարտիաներից։ Կասըմը մերժեց այդ առաջարկը։ Ավելին, նա ակներևորեն աջակցում էր ռեակցիային, արտոնելով հետադիմական այն թերթերի վերաբացումը, որոնք փակված էին Մոսուլի դեպքերից հետո³²։

³¹ Նույն տեղում։

³² „The Sunday Times“, 18 մարտի 1958 թ.

Իմպերիալիստական շրջանները և թուրքական կառավարությունը ողջունեցին Կասրմի կառավարության քաղաքական շրջադարձը: Ֆրանս-պրես գործակալության Անկարայի թղթակիցը այդ առթիվ նշում էր. «Թուրքական իշխանությունները ուշագիտ հետևում են Կասրմի՝ իր թշնամիներին պարտության մատնելու փորձերին»: Հայտարարության մեջ ասվում էր, որ Թուրքիան անվերապահորեն վստահում է Իրաքի պրեմիերին³³: Ամերիկյան «Լայֆ» հանդեսի խմբագիր Կեյտ Ուիլերը, Կասրմի հետ ունեցած զրույցից հետո հրձվանքով գրում էր. «... Մեկ տարվա տատանումներից հետո վերջապես Իրաքի փափկախոս և խորհրդավոր պարագլուխը ճանաչեց իր իսկական թշնամուն: Չնայած նրան սպառնում են ուրիշ վտանգներ էլ, նա որոշել է ճակատամարտ տալ կոմունիստներին»³⁴:

Դեմոկրատական կազմակերպությունների և գործիչների դեմ միջոցառումները փաստորեն ջուր էին լցնում արաբական և քրդական ազգային-ազատագրական շարժման թշնամիների ջրաղացին: Թուրքական կառավարությունը, որը սկզբում սուր էր ճոճում նորաստեղծ ռեսպուբլիկայի դեմ, արդեն «համերաշխություն» էր հայտնում նրա կառավարության նոր քաղաքականությանը: Այդ տե-

³³ TACC, 4 հուլիսի 1959 թ.

³⁴ „Life“, 27 հուլիսի 1959 թ.

սակետից հատկանշական են թուրքական ազդեցիկ «Զումհուրիետ» թերթի հետեւյալ տողերը. «Իրաքի լիզերը պայքար սկսեց կոմունիստների դեմ, վա-
յելելով մի կողմից Թուրքիայի, մյուս կողմից Իրա-
նի վստահությունը» (ընդգծումը մերն է—Շ. Մ.)³⁵:

Երկրում ստեղծված ներքաղաքական բարդ իրա-
դրությունը պահանջում էր ճկուն տակտիկա դե-
մոկրատական ուժերին միավորելու համար: Սա-
կայն Իրաքի կոմունիստական պարտիան, որ
հսկայական երախտիք ունեցավ ռեսպուբլիկական
կարգերի ստեղծման և ամրապնդման գործում,
ռեուլյուցիայից հետո ծագած քաղաքական բուռն,
շատ հաճախ հակասական և շտապ լուծում պա-
հանջող հարցերի առկայության պայմաններում,
զերծ չմնաց որոշ սխալներից: Այդ ամենից առաջ
վերաբերվում է երկրի ազգային բուրժուազիայի
նկատմամբ գրաված դիրքին: Կոմպարտիան թույլ
տվեց ազգային բուրժուազիայի դերի թերագնա-
հատում ռեսպուբլիկայի պաշտպանության և ամ-
րապնդման գործում, իսկ դա բացասաբար անդ-
րադարձավ ազգային միասնության և իմպերիա-
լիստական վտանգի դեմ պայքարի հաջողության
վրա³⁶: Երկրում դեմոկրատական միջոցառումների
անցկացման գործին նպաստելու համար, կոմ-

³⁵ „Cumhuriyet“, 30 հունիսի 1959 թ.

³⁶ „Проблемы мира и социализма“, 1961, № 3, стр. 45.

պարտիան առաջ քաշեց կոմունիստներին կառավարութեան մասնակցելու իրավունք տալու մասին լռողունգը: Սակայն, դրա իրականացման համար պայքարի ձևերը որոշ դեպքերում սխալ հունով ընթացան: Օգտագործելով այդ հանգամանքը, ռեակցիան «կոմունիստական վտանգի» մասին վայնասուն բարձրացրեց և կոմպարտիայի դեմ պայքարի մղեց կառավարութեանը և ազգային մշուս ուժերին:

1960 թ. հունվարին կառավարութեան որոշման համաձայն պետք է իրավական ճանաչում գտնենին քաղաքական պարտիաները: Այդ հիման վրա քաղաքական ազատ գործունեութեան իրավունք պահանջեցին Կոմունիստական, Ազգային-դեմոկրատական և Քրդական Միասնական Դեմոկրատական պարտիաները³⁷: Ներքին գործերի մինիստրութեանը լեզալ գոյութեան իրավունք չտվեց Իրաքի կոմունիստական պարտիային, և իբրև «կոմունիստական պարտիա» ճանաչվեց բոլորովին այլ նպատակների հետապնդող մի խմբակցութեան ռենեզատ Աս-Սայեդի գլխավորութեամբ:

Կոմպարտիային լեզալ գործելու իրավունքից զրկելուց հետո, ռեակցիան հարձակում կազմակերպեց նրա օրդանի՝ «Իթթիհադ աշ-Շաաբի» վրա: 1960 թ. սեպտեմբերի վերջին Իրաքի երկրորդ արտակարգ դատարանի առջև կանգնեց «Իթթի-

³⁷ «Սովետական Հայաստան», 17 հունվարի 1960 թ.

հաղ աշ-Շաաբի» խմբագիր Աբդել Կադեր Իսմայիլը: Հատկանշական էր, որ նրա «մեղքերը» հիմնավորված էին մամուլի այն օրենքով, որն ընդունվել էր Նուրի Սաիդի ռեժիմի ժամանակ՝ 1954 թ.: Դատարանը տասը ամսով փակեց «Իթթիհադ աշ-Շաաբ»-ը, իսկ նրա խմբագիրը դատապարտվեց երեք ամսվա բանտարկության: Նույնպիսի մեղադրանք ներկայացվեց նաև Բասրայի բանվորական «Սաութ ալ-Թալիա» թերթի դեմ: Վերջինիս գլխավոր խմբագիրը նույնպես պետք է կանգնե՞ր դատարանի առջև³⁸: Մեկ տարի անց Բաղդադի ղինվորական դատարանի առաջ կանգնեց Քրդական Միասնական Դեմոկրատական պարտիայի օրդան «Խաբատ» թերթի խմբագիր Իբրահիմ Ահմեդը: Դատարանը նրան ամբաստանեց իբր «ազգային միասնության» թշնամու...

Ավելի խոշոր գայթակղություն էր Մոսուլի գործի կապակցությամբ հայրենասերների նկատմամբ ոչնչով չհիմնավորված դատավճիռը: Զինվորական դատարանը, որքան էլ տարօրինակ է, պատիժներ սահմանեց արաբ և քուրդ այն հայրենասերների դեմ, որոնք անձնվիրաբար պայքարել էին դավադրության դեմ: Ավելի քան 60 դեմոկրատներ դատապարտվեցին մահվան, շատերը՝ ցմահ տաժանակիր աշխատանքի և ազատազրկման տարբեր ժամկետներով: Իրաքի արաբական և

³⁸ „Правда“, 4 հոկտեմբերի 1960 թ.

բրդական շրջաններում ավելի քան 150 հազար մարդ ստորագրեց այն դիմումը, որով կառավարությունից պահանջվում էր բեկանել Իրաքի հայրենասերների նկատմամբ կայացված մահավճիռները³⁹:

Իրաքի հայրենասերների դեմ հաշվեհարդարը խոր անհանգստություն առաջացրեց համաշխարհային դեմոկրատական հասարակության մեջ: Պրեմիեր Կասեմին այդ առթիվ դիմեցին նաև սովետական հասարակական կազմակերպությունները: «Սովետական միլիտնավոր մարդկանց անունից Ասիայի և Աֆրիկայի համերաշխության սովետական կոմիտեն կոչ է անում Ձեզ, պարոն պրեմիեր մինիստր, բեկանել այն դատավճիռները, որոնք կայացվել են Իրաքի հայրենասերների նկատմամբ և բանտերից ազատել աղգային-ազատագրական շարժման մարտիկներին: Թույլ չտալ, որպեսզի իրաքյան ռեոլյուցիայի պայծառ իդեալները արատավորվեն նրա ամենանվիրված և տոկուն պաշտպանների արյունով»⁴⁰: Իսկ ո՞րն էր Մոսկվի հայրենասերների «մեղքը»: 1959 թ. մոսկվի խռովության լիկվիդացումից հետո ինքը պրեմիեր Կասեմը շնորհակալություն հայտնեց Մոսկվի հայրենասերներին՝ դավադիրներին ջախջախելու համար: Եվ ահա այդ հայրենասերներից շատերը որոշ

³⁹ „Коммунист“, 2 ապրիլի 1961 թ.

⁴⁰ „Правда“, 10 փետրվարի 1961 թ.

ժամանակ անց դատապարտվեցին մահվան: Իրա-
քի և այլ երկրների հասարակայնության դիմում-
ների արդյունքը եղավ այն, որ 58 մահավճիռներից
13-ը մնացին ուժի մեջ: Մահապարտների թվումն
էր կոմունիստ կապիտան Մահդի Համիդը, որը մեծ
երախտիք էր ունեցել Մոսկվի խոտվուխյունը ճնշե-
լու գործում:

Զեխոստվակյան «Ռուդե պրավո» թերթը, անդ-
րադառնալով Մոսկվի դեմոկրատների հաշվեհար-
դարին, գրում էր. «Ինչի՞ համար է այս ծանր պա-
տիժը: Ի՞նչ են արել նրանք: Այդ հայրենասերների
վճռական դիրքը 1959 թ. մարտին նպաստեց ռե-
պուբլիկայի փրկությանը: Մեկուկես տարի հետո,
Մոսկվի կոնտրոկուլյուցիոն խոտվուխյան դեմ
մղվող պայքարի մասնակիցները բանտ նետվե-
ցին: Այդ բանից օգուտ կարող են բաղել միայն
Իրաքի ռեսպուբլիկայի թշնամիները»⁴¹: Իրաքի
հայրենասերների դեմ գործադրվող ռեպրեսիվ մի-
ջոցառումների դադարեցման պահանջով Բաղդադ
էին դիմում աշխարհի տարբեր երկրների դեմո-
կրատները: Այսպիսի բողոքներով Իրաքի կառա-
վարությունը դիմեցին Ճապոնիայի, Նորվեգիայի,
Կորեական ժողովրդա-դեմոկրատական ռեսպուբ-
լիկայի, Լիբանանի, Հունգարիայի և այլ եր-
կրների դեմոկրատական հասարակայնություն-
ներ⁴²: «Մենք, — դիմելով Կասրմին, գրում էին Շվե-

⁴¹ „Новое время“, 1961, № 14, стр. 20.

⁴² Նույն տեղում, էջ 21:

դիպյի կոմպարտիայի XIX համագումարի մասնակիցները, — ինչպես նաև Շվեդիայի բոլոր պրոգրեսիվ մարդիկ, համակրանքով և եռանդով ողջունեցինք ռեվոլյուցիան Իրաքում... Մենք ավելի քան ցնցված ենք հաղորդումներից այն մասին, որ Իրաքի կոմունիստները և ուրիշ պրոգրեսիվ մարդիկ դատարանների կողմից դատապարտված են մահապատժի և ցմահ բանտարկության: Ոչ մի հորինված մեղադրանք չի կարող սասանել մեր հավատը այն բանում, որ իրաքյան կոմունիստները գտնվում էին և առաջվա պես գտնվում են ժողովրդի պայքարի առաջին շարքերում հանուն անկախության, ընդդեմ իմպերիալիզմի և նրա զործակալների, հանուն դեմոկրատիայի և հասարակական պրոգրեսի»⁴³:

Կառավարության թողտվության և ռեակցիայի սանձարձակության պայմաններում հարյուրավոր դեմոկրատներ դառնում էին զանազան բանդիտների և նրանց նմանների զոհերը: Իրաքի գրեթե բոլոր շրջաններում, քաղաքներում և գյուղերում տեղի էին ունենում սպանություններ: Կառավարությունը ոչ միայն դրանց դեմ միջոցներ չէր ձեռնարկում, այլև շատ հաճախ, ընդհակառակը, «ձերբակալում էր սպանվածների բարեկամներին և հարազատներին միայն նրա համար, որ նրանք

⁴³ Նույն տեղում:

գնում են անօրինականության զոհերի թաղմանը»⁴⁴:

1958 թ. ռեուլյուցիայի հաղթանակից հետո սեպտեմբերի 18-ին Սիրիայի և Իրաքյան Քուրդիստանի քուրդ ուսանողների պատվիրակությունների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ պրեմիեր մինիստր Կասըմը ասում էր. «Եղբայրներս, այստեղ ձեզնից խնդրում եմ՝ աշխատել վերացնելու նախկին բաժանվածությունն ու ատելությունները, որոնք կարող էին առաջացած լինել հյուսիսի ցեղախմբերի միջև. բոլորի պարտականությունն է աշխատել որպես եղբայրներ, պահելով աստծո օրհնությունն ու ողորմությունը. այդ դեպքում անխուսափելիորեն կվերանան ատելությունն ու թշնամանքը բոլորի միջից, ինչպես վերացավ օտարը այս երկրից, ինչպես մենք վերացրինք նրա հենարանը և գործակալներին, որի շնորհիվ մեր միջև ստեղծվեց սեր և միություն»⁴⁵: Մինչդեռ իրականում 1959 թ. կեսերից սկսած իշխանությունները սկսեցին հրահրել ցեղամիջյան ընդհարումներ, որը ռեսպուբլիկայի ստեղծումից հետո փաստորեն համարվում էր պաշար ռեսպուբլիկայի կողմնակիցների և նրա հակառակորդների միջև: 1961 թ. հուլիսի 25-ին Ռեյտեր գործակալության

⁴⁴ «Проблемы мира и социализма», 1961, № 6, стр. 93-94.

⁴⁵ عبد الكريم قاسم «العداف الشورة...» ص. 30.

Թղթակիցը Ստամբուլից հաղորդում էր, «աջ և կոմունիստական քրդերի ընդհարումների մասին (Իրաքի հյուսիսում), որոնց ժամանակ սպանվել է 48 մարդ: Քրդական փախստականները, — շարունակում է Թղթակիցը, — որոնք Իրաքից Թուրքիա են անցել անցյալ շաբաթ, հայտարարել են, որ նրանք կոչվում են Բարզանի ցեղի հետ...»⁴⁶: Համանման հաղորդում էր արել նաև Ֆրանս սրես գործակալության Թղթակիցը⁴⁷: Նրա պնդման համաձայն Իրաքից Թուրքիա էին անցել 750 քրդեր, որոնք ընդհարվել էին բարդացիների հետ: 1961 թ. օգոստոսի 24-ի համարում թուրքական «Ակշամ» թերթը հաղորդում էր, որ «Իրաքում կոմունիստական Բարզանի ցեղի հետ կռիվում և պարտվելուց հետո թուրքական ծագում ունեցող (?) զինվոր ցեղի պետ Մահմուդ աղան ապաստանել է Թուրքիայում»⁴⁸: Քրդական ռեակցիոն ֆեոդալների՝ Թուրքիայի և արևմտյան իմպերիալիստական գործակալների կողմից աջակցություն գտնող կռիվները, այսպիսով, ըստ էության ոչնչով չէին կանխարգելվում: Քաոսի և անօրինականության պայմաններում տեղի ունեցող սպանությունները և տեղորի տեղերը հաճախ օգտագործվում էին որպես առիթ դեմոկրատական գործիչներին հալածելու համար:

⁴⁶ ТАСС, 26 հուլիսի 1961 թ, лист 870:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ „Aksam“ 24 օգոստոսի 1961 թ.

1961 թ. մարտին Քրդական Միասնական Դեմոկրատական պարտիան պահանջեց ստեղծել հատուկ հանձնաժողով պառլամենտի նախկին անդամ Սիդիկ Միրանի սպանության գործի քննության համար: «Խաբատ» թերթի հաղորդման համաձայն «Միրանը սպանվեց էրբիլի գավառում ֆեոդալների և գյուղացիների միջև տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ»⁴⁹: Պարտիայի հայտարարության մեջ այնուհետև ասված էր. «... այդ հատուկ հանձնաժողովը պետք է միաժամանակ հետաքննի սպանությունների և կոլոպուտների դեպքերը, ինչպես նաև զենքի գործածության դեպքերը, որոնք վերջին տարվա ընթացքում ուժեղացել են Քուրդիստանում: Այդ հանձնաժողովը պետք է դանի և մերկացնի ֆեոդալների ու իմպերիալիստների, ինչպես նաև արտասահմանյան շրջանների միջև գոյություն ունեցող կապը»⁵⁰: Իրաքում փաստորեն ստեղծվել էր «ազատ գործունեության հնարավորություն», սակայն ոչ թե երկրի պրոգրեսիվ ուժերի, այլ ռեակցիայի համար: Երկրում ստեղծված նման պայմանների առկայությանմբ չէին պահպանվում քաղաքական վտարանդիներին ապաստան և ապահովություն տալու մասին այն երաշխավորությունները, որոնք արձանագրվել էին կոնստիտուցիայի մեջ: Իրաքի

⁴⁹ ТАСС. Ирак, 13 март 1961 г.

⁵⁰ Նույն տեղում:

իշխանությունները շատ վտարանդիների հանձնում էին շահագրգռված այն երկրներին, որոնք ուղում էին նրանց հետ հաշիվ տեսնել: Այսպես, օրինակ, Հորդանանի կառավարությունը հանձնվեցին հորդանանյան տասը հայրենասերներ: Նույն ձևով սիրիական իշխանություններին հանձնվեց սիրիական քուրդ ղեմոկրատական գործիչ Ռաշիդ Քուրդը. «հետևանքները սարսափելի էին. նա սպանվեց գաղտնի ոստիկանության գործակալների կողմից»⁵¹:

Ուշագրություն է գրավում այն փաստը, որ իմպերիալիստական և ռեակցիոն-ֆեոդալական ուժերը հակառակուրդիական և ազգային թշնամանքը հրահրելու համար որպես իրենց գործողությունների վայր սկզբում ընտրեցին Մոսուլը, իսկ այնուհետև՝ Կիրկուկը: Նավթարդյունաբերական այս կենտրոնները պատահական տեղ չէին գրավում նրանց պլաններում: Օտարերկրյա նավթային կոմպանիաները, ինչպես միշտ շարունակում էին իրենց «քաղաքական գործունեությունը»: Ամենևին պատահական չէին Կիրկուկում անընդհատ կրկնվող ազգամիջյան ընդհարումները քրդերի և թուրքմենների միջև, որոնք ոչ միայն դառնում են մեծ թվով զոհերի պատճառ, այլև առիթ են տալիս իշխանություններին՝ ղեմոկրատական տարրերին հետապնդելու համար:

⁵¹ „Проблемы мира и социализма“, 1961, № 6 стр. 94.

1961 թ. Իրաքի դեմոկրատական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանություն կոմիտեի տվյալներով 1959 թ. կեսերից մինչև 1961 թ. մայիսը ռազմա-դաշտային դատարանները կայացրել էին 112 մահապատիժներ, 770 մարդու ազատազրկել էին տարբեր ժամկետներով, որի ընդհանուր տևողությունը կազմում էր 4164 տարի⁵²։ 1960 թ. քաղաքական պատճառներով ձերբակալվածների ընդհանուր թիվը հասել էր 22 հազարի, արձանագրվել էին բանդիտների և ոստիկանական զործակալների հարձակման 7510 դեպքեր՝ արհմիութենական և դեմոկրատական այլ կազմակերպությունների շենքերի վրա։ 3424 ընտանիքներ ստիպված են եղել հեռանալ իրենց տներից։ Բանդիտական հարձակումների ժամանակ սպանվել էր 270, վիրավորվել՝ 1572 մարդ։ Ակտիվ հասարակական գործունեություն համար աշխատանքից ազատվել էին արհմիության 7000 անդամներ, որոնցից շատերը բանտարկվել էին։ Գյուղատնտեսության մինիստրությունը արհմիութենական գործունեության համար աշխատանքից ազատել էր 900 գյուղատնտեսական բանվորների և գյուղացիական 3260 միությունների զրկել լիցենզիաներից՝ տարբեր պատրվակներով⁵³։

Իրավացիորեն «Ան-Նիզա» թերթի մեկնաբան Մոհամեդ Գալրուբը գրում էր, որ «Իրաքի բանտ-

⁵² „Проблемы мира и социализма“, 1961, №10 стр. 40.

⁵³ Նույն տեղում, 1961, № 11, էջ 95։

րը լեփ-լեցուն են քաղաքական բանտարկյալներով, ռեակցիոն տ՝ չրեքը տեռորի են ենթարկում բնակչությանը, հեռապնդում և սպանում են հայ-րենասերներին»⁵⁴:

1958—1963 թթ. Իրաքի ռեսպուբլիկական անցել է պատմական երկու հիմնական էտապներ: Առաջին էտապը, որը սկսվեց հուլիսի 14-ի ռեվոլյուցիայով և տևեց մինչև 1959 թ. հուլիսը, բնութագրվում է հետևյալ հանգամանքներով.

1) Ռեսպուբլիկական կառավարությունը կանգնեց հակաիմպերիալիստական, հակաֆեոդալական դիրքերում: Ստեղծվեց իրաքյան ռեսպուբլիկան, որը ղեմավարտական այլ միջոցառումների թվում պատրաստակամություն հայտնեց ճանաչելու բրդդերի ինքնորոշման իրավունքը Իրաքի ռեսպուբլիկայի սահմաններում:

2) Հաշվի առնելով արտաքին իմպերիալիստական և ներքին ֆեոդալական ռեակցիայի սպառնալիքը ռեսպուբլիկական կարգերի նկատմամբ, Կասրմի կառավարությունը հանդես եկավ ձախուժերի հետ միասնաբար, հնարավոր դարձնելով հետևյալ միջոցառումների իրագործումը. ա) ընդունվեց օրենք ագրարային ռեֆորմի մասին և սկսվեց նրա իրագործումը. բ) բանվոր դասակարգը և հատկապես օտարերկրյա մոնոպոլիաների բանվորները հնարավորություն ստացան պաշտ-

⁵⁴ "Новое время", 1961, № 14, стр. 20.

սկանելու իրենց իրավունքները, օրենքով արտոն-
վեցին արհմիությունները, բարձրացվեց բանվոր-
ների աշխատավարձը. դ) հաստատվեցին դեմո-
կրատական ազատություններ, միախնդների, ցույ-
ցերի անցկացման ազատություն և այլն. դ) սկսվեց
սկսական ապարատի մաքրումը նախկին ռեակ-
ցիոն ռեժիմի կողմնակիցներից. ե) ռեսպուբլիկան
գիվանագիտական հարաբերություններ և բարե-
կամական կապեր հաստատեց սոցիալիստական
երկրների հետ:

Երկրորդ էտապը, որը սկսվեց 1959 թ. հուլիսից
և տևեց մինչև 1963 թ. ռեակցիոն հեղաշրջումը,
բնութագրվում է հետևյալ հանգամանքներով՝

1) Իշխանության գլուխ անցնելուց հետո բուր-
ժուազիան աստիճանաբար երես թեքեց ձախ ու-
ժերից և հետին սկան մղելով ներքին և արտաքին
ռեակցիայի հետ ունեցած հակասությունները,
հալածանք ծավալեց դեմոկրատական ուժերի դեմ:

2) Վախենալով դեմոկրատական ուժերից իշ-
խանության գլուխ կանգնած բուրժուազիան սկսեց
հենարան փնտրել ներքին ռեակցիոն ֆեոդալական
տարրերի մոտ: Իսկ դա հասցրեց այն նվաճումնե-
րի լիկվիդացմանը, որոնք ձեռք էին բերվել ռեո-
լյուցիայի շնորհիվ:

3) Կառավարությունը փաստորեն մերժեց ճա-
նաչել Իրաքի բուրժ ժողովրդի ինքնորոշման իրա-
վունքը:

ՔՐԴԱԿԱՆ ՊՐՈՔԼԵՄԸ 1963 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 8—Ի
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻՅ ՀԵՏՈ

Կասըմի կառավարության հակաժողովրդական քաղաքականությունը շուտով լրիվ փակուղու առջև կանգնեց: Սոցիալ-տնտեսական միջոցառումների կիսատ-պռատությունը, կամ լրիվ ձախողումը, քաղաքական ազատությունների ոչնչացումը, երկրի հայրենասիրական, դեմոկրատական ուժերի հետապնդումը պարարտ հող ստեղծեցին ռեակցիայի աշխուժացման համար: Իրաքի կոմունիստական պարտիայի և երկրի մյուս դեմոկրատական ուժերի ջանքերը ռեակցիայի դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու ուղղությամբ, սպասվող արդյունքի չհասցրին: Դեմոկրատական ուժերի միասնությանը մեծ չափով խանգարում էր նաև Կասըմի կառավարության երկդիմի քաղաքականությունը, որը արհեստական բոլոր միջոցներով երկպառակություն էր սերմանում նրանց մեջ:

Մակայն Իրաքի ներքաղաքական խիստ լարված դրությունը սրվեց հատկապես 1961 թ. սեպտեմբերի կեսերից, Քուրդիստանում սանձազերծված պատերազմի պատճառով: Արաբների և քրդերի միջև եղբայրասպան պատերազմի սկսվելը, որի ամբողջ մեղքը բացառապես ընկնում էր Կասըմի

կառավարութեան վրա, ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ վերջինիս համար: Իրաքյան Քուրդիստանում պատերազմը սկսվելուց ի վեր Իրաքի բոլոր պրոգրեսիւ ուժերը, այդ թվում բուժուական որոշ պարտիաներ և գործիչներ, հանգեսին գալիս քրդերի իրավունքները ոտնահարելու դեմ և քրդական պրոբլեմը խաղաղ, արդարացի հիմունքներով կարգավորելու օգտին: Բայց արտաքին քաղաքականութեան բնագավառում ընդհանուր առմամբ պրոգրեսիւ, հակաիմպերիալիստական քաղաքականութիւն վարող Աբդել Քերիմ Կասըմը, հաշվի չէր առնում երկրի դեմոկրատական հասարակայնութեան կարծիքը ներքին մի շարք պրոբլեմներ, այդ թվում և քրդական պրոբլեմի կարգավորման ուղղութեամբ: Եւ ահա, 1959 թ. Մոսուլի և հետագա հակառեսպուբլիկական լուրջ վտանգ ներկայացնող դավադրութիւնները դեմոկրատական ուժերի օգնութեամբ լիկվիդացրած կառավարութիւնը, այժմ իրեն զրկեց այդ ուժերի աջակցութիւնից: Արդշունքը եղաւ այն, որ 1963 թ. փետրվարի 8-ին Կասըմի դիկտատուրան տապալվեց: Պետական հեղաշրջումը Իրաքում իրագործվեց «Բաաս» պարտիայի կողմից, որն իր շուրջն էր համախմբել ռեակցիոն քաղաքական խմբավորումներին: Մանրբուրժուական դեմագոգիկ ծրագիր ունեցող այդ պարտիան կարողացաւ իշխանութեան գլուխ անցնել ոչ այն պատճառով, որ վայելում էր ժողովրդական լայն զանգվածների

աջակցությունը: Դրա իսկական պատճառն ամենից առաջ այն էր, որ Կասրմը իր անհեռատես հակաժողովրդական քաղաքականության հետևանքով իրեն զրկեց ժողովրդի աջակցությունից և հնարավորություն ստեղծեց այդ ռեակցիոն հեղաշրջման համար:

Երկերեսանի կերպով հայտարարություններ անելով 1958 թ. ռեոլյուցիայի խնդիրները իրականացնելու պատրաստակամության մասին, Իրաքի նոր կառավարությունը դրա հետ մեկտեղ սկսեց ուժեղ հալածանք Իրաքի ժողովրդի լավագույն զավակների դեմ: «Հակակոմունիզմը» դարձավ նոր կառավարողների քաղաքականության անկյունաքարը: Երկրի դեմոկրատական ուժերի դեմ սկսված ռեպրեսիաները հեղաշրջման առաջին իսկ օրվանից կրեցին մասսայական բնույթ և իրենց վայրագությամբ գերազանցեցին Նուրի Սաիդ—Ֆեյսալի «սև ռեժիմի» տարիները:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, հակադեմոկրատական հիստերիայի այսպիսի պայմաններում, բասսականները հայտարարեցին «քրդական պրոբլեմը խաղաղ կարգով լուծելու» իրենց մտադրության մասին: Համաձայն փոխադարձ պայմանավորվածության, 1963 թ. փետրվարի 9-ին Իրաքյան Քուրդիստանում պատերազմական գործողությունները դադարեցվեցին: Հարց է առաջ գալիս, մի՞թե քրդական ապստամբության ղեկավարները հնարավոր էին համարում ծայրահեղ շովինիստական

բասասական կառավարության հետ բանակցութ-
յունների միջոցով հասնել քրդերի ազգային ավ-
տոնոմիայի իրավունքների ճանաչման: Արդյո՞ք
բասասականների կողմից սանձազերծվող տեռոր
երկրի բոլոր ղեմոկրատական ուժերի դեմ, հիմք
չէր տալիս եզրակացնելու, որ առաջարկվող բա-
նակցությունները արդյունքի չէին կարող հասցնել:
Ոչ մի հիմք չկա ենթադրելու, որ հիշյալ հարցի
բոլոր ծալքերը հայտնի չէին քրդական ապստամ-
բության ղեկավարներին: Իհարկե, նրանք այդ բո-
լորը գիտեին: Բավական է նշել, որ Կասրմի իշխա-
նության առաջին էտապում, երբ նա հենվում էր
երկրի ղեմոկրատական ուժերի աջակցության վրա,
Իրաքում ղեմոկրատական միջոցառումների հա-
կառակորդների առաջին շարքերում էին բասա-
կանները. նրանք մշտապես հանդես էին գալիս
քրդերին ազգային ավտոնոմիայի իրավունքներ
տրամադրելու դեմ:

Քրդական ղեմոկրատական սլաքախաչի և նրա
նախագահ Մ. Բարդանու համաձայնությունը Իրա-
քի նոր կառավարության հետ «քրդական ավտո-
նոմիայի» հարցի շուրջը բանակցություններ վա-
րելու մասին, ճիշտ էր և սկզբից եւթ հանգիստացավ
ՔԴՊ-ի քաղաքական գծի հաղթանակը հետևյալ
պատճառներով.

1. Եթե ընդունենք, որ բասասականները քրդերի
հետ բանակցություններ վարելով ժամանակ էին
շահում իրենց սեփմը ամրապնդելու և վճռական

հակահարձակման անցնելու համար, ապա չի կարելի չընդունել, որ նման դադարի կարիք, եթե ոչ ավելի, ունեւր նաև Քուրդիստանի ազատագրական բանակը, որը անհամեմատ ավելի ծանր պայմաններում էր կռուում կառավարական զորքերի դեմ: Այսպես, ուրեմն, անվիճելի է, որ Մ. Բարւանին նույնպես օգտագործեց պատերազմական գործողութւոյունների դադարը իր ուժերը համալրելու և հնարավոր զինված կոնֆլիկտի դեպքում դիմագրելու համար:

2. Բաասական կառավարութւոյան կողմից բանակցութւոյունների սկսելը ցույց տվեց Կասրմի կառավարման ժամանակվանից համառորեն պրոպագանդվող այն լուրերի սնանկութւոյունը, թե Մ. Բարւանին «սպանված է» և քրդական ուժերը հիմնականում ջախջախված են: Իրաքի, ինչպես նաև մյուս երկրների հասարակայնութւոյունը պարզորոշ կերպով տեսավ, որ քուրդ ապստամբները ներկայացնում են այնպիսի ուժ, որի հետ Իրաքի կառավարութւոյունը չի կարող հաշվի չնստել:

3. Բաասականների վատ քողարկված տակտիկան բանակցութւոյունները ձգձգելու հարցում, նրանց ուխտադրժութւոյունը և ի վերջո քրդերի դեմ պատերազմ սանձադերժելու քաղաքականութւոյունը բարոյական հաղթանակ էին քուրդ ապստամբների համար և վարկաբեկիչ մեծ հարված հասցրեցին արդեն առաջին իսկ ամիսներին առանց այն էլ իրենց մեկուսացրած բաասականներին:

Եւ այսպէս, 1963 թ. փետրւարի 18-ին Իրաք-
 յան Քուրդիստանի Կիրկուկ քաղաքից հատուկ ինք-
 նաթիռով Բաղդադ ժամանեց քուրդ ապստամբնե-
 րի պատվիրակութիւնը ՔԴՊ-ի քաղբյուրոյի
 անդամ, փոխգնդապետ Զալլալ Թալաբանիի գըլ-
 խավորութեամբ: 1963 թ. մարտի 18-ին Քոյ Սան-
 ջակում տեղի ունեցավ քուրդ քաղաքական առա-
 ջադեմ գործիչների, ՔԴՊ-ի և Քուրդիստանի ազա-
 տագրական բանակի ներկայացուցիչների համա-
 ժողով, որը պետք է մշակեր Իրաքի կառավարու-
 թեանը ներկայացվելիք պահանջները: Շուտով
 քրդական պատվիրակութիւնը կառավարութեանը
 ներկայացրեց քրդերի պահանջները պարունակող
 հուշագիր, որի հիմնական հարցերը հետեւյալներն
 էին. դեմոկրատական հիմունքներով քուրդ ազ-
 գաբնակչութեանը վերաբերող հարցերի լուծում,
 ժամանակավոր կոնստիտուցիայի հիման վրա
 արաբների և քրդերի իրավահավասարութեան
 ապահովում, Քուրդիստանում ավտոնոմ գործադիր
 մարմնի և օրենսդիր խորհրդի ստեղծում, որը
 կներկայացնէր նաև Իրաքի հյուսիսում բնակվող
 բոլոր ազգութիւններին, քրդական ներկայացու-
 ցիչների նշանակում իշխանութեան կենտրոնական
 օրգաններում: Այնուհետև պահանջվում էր դպրոց-
 ներում դասավանդումը անցկացնել քրդերեն լեզ-
 վով, քրդերեն լեզվով թերթերի և այլ հրատարա-
 կութիւնների լույս ընծայման համար պայմաննե-
 րի ստեղծում և այլն:

Կառավարութիւնը խիստ դժկամութեամբ ընդունեց քրդերի վերահիշյալ պահանջները: Դրա հետ մեկտեղ իրաքյան բաասիստների և ռեակցիոն մշուս ուժերի պարագլուխ՝ պրեմիեր-մինիստրի տեղակալ Սաադին հայտարարեց, թե «իրաքյան ռեուլյուցիան ճանաչում է քրդերի իրավունքը տնօրինելու իրենց ապագան»¹: Սակայն բաասիստները ամենևին մտադիր չէին կարգավորելու քրդական պրոբլեմը: Ինչպես և պետք էր սպասել բանակցութիւնները ձգձգվեցին և ի վերջո մտան փակուղու մեջ:

1963 թ. հունիսի 10-ին Բաղդադի կառավարութիւնը վերջնագիր ներկայացրեց Բարդանուն և նրա կողմնակիցներին անվերապահ կերպով, 24 ժամվա ընթացքում զենքերը ցած դնելու և հանձնվելու մասին: Միաժամանակ կառավարական զորքերի նոր ստորաբաժանումներ սկսեցին շարժվել դեպի Քուրդիստան: Իսկ հունիսի 11-ին, բասական կառավարողները դրժելով իրենց նախկին խոստումները, սկսեցին արշունալի պատերազմ Քուրդիստանում: Ամեն օր ոմբակոծման էին ենթարկվում ոչ միայն քրդական ապստամբ ուժերի ձեռքում գտնվող շրջանները, այլև Քուրդիստանի մնացած խաղաղ գյուղերն ու քաղաքները: Հարյուրավոր քրդական գյուղեր հիմնահատակ ավերվեցին, ցանքատարածութիւններն այրվեցին նա-

¹ II. Демченко, — Иракский Курдистан в огне, М., 1963, стр. 45.

պալմային ուռմբերով: Նավթային հարստությունների կենտրոն Կիրկուկի գավառից արտաքսվեց 25 հազար քուրդ ազգաբնակչություն, որի փոխարին վերաբնակեցրին արաբական ցեղերին²: Բուն Կիրկուկ քաղաքում ամբողջապես ավերվեց քրդական մի թաղամաս. այն տները, որտեղ տպրում էին ավելի քան 20 հազար քուրդ աշխատավորներ, բուլղոզերներով հողին հավասարեցվեցին: Բասսական կառավարությունը ձգտում էր իրականացնել քրդերին ընդհանրապես բնաջինջ անելու քաղաքականությունը. մասնավորապես հրահանգ էր տրված ոչնչացնել 18-ից մինչև 40 տարեկան քուրդ տղամարդկանց³:

Իրաքյան նոր կառավարության կողմից թևավորված այսպես կոչված «ազգային գվարդիականները» աննախադեպ արհավիրքներ բերեցին Իրաքի ժողովրդի գլխին: Այդ վայրագություններին զոհ գնացին Իրաքի կոմպարտիայի կենտկոմի առաջին քարտուղար Սալլամ Ադիլը, ԿԿ-ի քարտուղար Զամալ Հալլարին, Աբդել Կադեր Իսմայիլ Բուստանին և ուրիշներ: Իրաքի ղեմոկրատական զործիշների հետ հաշվեհարդար էին տեսնում առանց որևէ մեղադրանքի հիմնավորման և դատի: Այսպես, օրինակ, երկար տանջանքների ենթարկելուց հետո բասսական պատժիչ ջոկատները սվիններով հանել էին Սալլամ Ադիլի աչքերը, կտրա-

² «Проблемы мира и социализма», 1965, № 2, стр. 82.

³ Նույն տեղում:

տել մարմնի մասերը և հետո գցել ճանապարհ հարթեցնող մեքենայի տակ: Ֆրանս պրես գործակալությունը հաղորդում էր, որ «տանկերը գնում էին կանանց, երեխաների և ծերերի դիակների վրայով»⁴: Խաղաղություն համաշխարհային խորհրդի անդամ, Իրաքի հայտնի դեմոկրատական գործիչ Թեվֆիկ Մունիրի տունը հիմնահատակ ավերվեց, նրան գնդակահարեցին և դիակը ընտանիքի անդամների ներկայությամբ տանիքից գցեցին ցած: Իրաքի դեմոկրատական շարժման մեկ այլ հայտնի գործիչ Մուհամեդ Հուսեյն Աբու Ալ Իսին տանջամահ արեցին, նրա կնոջ՝ մահվան դատապարտված նշանավոր հասարակական գործիչ Սաֆիրա ժամիլ Հաֆեզի ներկայությամբ: Սպանությունից հետո նրա դիակը երեք օր մնացել էր բանտային այն խցիկում, որտեղ գտնվում էր Սաֆիրա Հաֆեզը⁵: Նման և ավելի ահավոր ոճիրները կրեցին գրեթե մասսայական բնույթ:

Իրաքի ամբողջ ժողովուրդը ծանր պայմաններում սկսեց դժվարին պայքար մղել բաասական ռեժիմի դեմ: Այդ պայքարի հարվածային ճակատը հանդիսանում էր Իրաքյան Քուրդիստանը, որտեղ Քրդական դեմոկրատական պարտիայի կողմից ղեկավարվող դեմոկրատական ուժերը կատաղի մարտեր էին մղում կառավարական զորքերի դեմ:

⁴ „Известия“, 27 հունիսի 1963 թ.

⁵ Նույն տեղում:

Քուրդիստանում սանձազերծված գենոցիդի քաղաքականությունը և Իրաքի դեմոկրատական ուժերի դեմ կիրառվող վայրագ տեռորը բողոքի լայն ալիք առաջացրեց համաշխարհային հասարակայնության մեջ: 1963 թ. հունիսին ՏԱՍՍ-ը հրապարակեց հայտարարություն, որով սովետական պաշտոնական շրջանները վճռականապես դատապարտում էին բաասիստների ռազմական գործողությունները Քուրդիստանում և պահանջում ճանաչելու քրդերի ազգային իրավունքները: «Յուրաքանչյուր ազնիվ մարդ աշխարհում և ամեն մի պետություն, որը հարգում է ՄԱԿ-ի սկզբունքները, չի կարող բողոքի վճռական ձայն չբարձրացնել քուրդ ժողովրդի նկատմամբ իրաքյան իշխանությունների ոճրագործությունների դեմ»⁶: 1963 թ. հունիսի 22-ին, սովետական միլիտնավոր մարդկանց անունից Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների համերաշխության սովետական կոմիտեն վճռական բողոք էր հայտնում Քուրդիստանում բաասականների վայրագությունների շեմ: ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին ուղղված հատուկ հեռագրում խնդրվում էր շտապ կարգով միջոցներ ձեռնարկել Իրաքում արյունահեղությունը դադարեցնելու համար⁷:

Իրաքի արաբ և քուրդ հայրենասերների նկատմամբ բռնադատականների վարած քաղաքականություն-

⁶ „Правда“, 16 հունիսի 1963 թ.

⁷ „Правда“, 22 հունիսի 1963 թ.

նը խորը ղայրույթ էր առաջացրել Արևելքի երկըր-
ներում: Քրդական ազատագրական շարժման հետ
համերաշխության շարժումը ընդգրկեց Հնդկաս-
տանը, Ճապոնիան, Բիրման, Ինդոնեզիան, Յեյլո-
նը և այլուր⁸: «Բոլոր արաբները պետք է վճա-
րանորեն դատաւարտեն իրաքյան կառավարող-
ների գործողութունները քրդական հարցի լուծ-
ման դեմ»⁹, հայտարարեց Լիբանանի խոշոր հա-
սարակական գործիչ, Խաղաղության համաշ-
խարհային խորհրդի անդամ Անտուան Թաբեթը:
Ալժիրի հայտնի գրող Քաթիր Յասինը հրապարա-
կեց բաց նամակ, որտեղ ասված էր. «Ես դիմում
եմ Ալժիրի իմ եղբայրներին, արաբական ժողո-
ւրդներին, ամբողջ աշխարհին՝ թող ազատասեր
բոլոր մարդիկ ամենուրեք իրենց ձայնը բարձրաց-
նեն Իրաքում ֆաշիստական դիկտատուրայի դեմ,
թող դադարեցվեն մասսայական սպանություննե-
րը, թող Քուրդիստանը ստանա ավտոնոմիա»¹⁰:

Միջազգային ամբողջ դեմոկրատական հասա-
րակայնությունը տազնապով ընդունեց Իրաքյան
Քուրդիստանում մղվող պատերազմի մեջ սրող շա-
հազրգոված պետությունների մասնակցության լու-
րը: Դեռևս ՔԴԴ-ի պատվիրակության և Բաղդադի
կառավարության միջև բանակցությունների ըն-

⁸ „За рубежом“, 1963, № 29, стр. 18.

⁹ П. Демченко, Иранский Курдистан в огне, стр. 58.

¹⁰ Նույն տեղում:

Թանալու պահին օտարերկրյա մամուլում հաղորդումներ երևացին այն մասին, որ ՍԵՆՏՈ ագրեսիվ ռազմական խմբավորման Կարաշիում տեղի ունեցած սեսիայում քննարկվել էր քրդական պրոբլեմը: Սեսիայի մասնակիցները քննարկել էին այն հարցը, թե ինչպես օգնեն Բաղդադի կառավարողներին քրդական ազգային ազատագրական շարժումը ճնշելու գործում¹¹:

Իրաքի պաշտպանություն մինիստր զենեբալ Ամմաշի պարծենկոտ հայտարարությունը՝ «քրդական խռովարարներին կաշժակնային արագություն մը ջախջախելու մասին» հօդա ցնդեց: Բաասականները ստիպված եղան դիմել արտաքին ուժերին քրդական ազատագրական շարժման դեմ պայքարելու համար: Իրաքյան Քուրդիստանում ռազմական անփառունակ ավանտյուրայի մեջ ներգրավվեցին սիրիական 10 հազարանոց բանակը և ավիացիան: Ոչ առանց հիմքի համառորեն լուրեր էին տարածվում շահագրգռված մյուս պետությունների միջամտության մասին:

Իրաքի ժողովրդի՝ արաբների և քրդերի համար այդ կրիտիկական պահին խոշոր նշանակություն ունեցավ խաղաղասեր պետությունների՝ մասնավորապես Սովետական Միության վճռական դիրքը: 1963 թ. հուլիսի 10-ին, սովետական կառավարությունը հատուկ հայտարարությամբ դիմեց Իրաքի,

¹¹ „За рубежом“, 1963. № 12, стр. 22.

Իրանի, Թուրքիայի և Սիրիայի կառավարություն-
 ներին Իրաքյան Քուրդիստանի դեպքերի կապակ-
 ցությամբ: «ՍՍՌՄ կառավարության ունեցած
 տվյալների համաձայն, — ասված էր հայտարարու-
 թյան մեջ, — Իրաքի ժողովրդի կողմից մերժված
 ՍԵՆՏՈ ռազմա-գաղութային խմբավորման անդամ
 պետությունները կանդնել են Իրաքի հյուսիսում
 տեղի ունեցող իրադարձություններին միջամտելու
 ճանապարհին, ընդհուպ մինչև ռազմական բնույ-
 թի միջոցառումների իրագործումը... Անկախ այն
 բանից, թե որքանով է ճիշտ Իրաքի հյուսիսում
 տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին հա-
 ղորդումների այս կամ այն մասը, օտարերկրյա
 պետությունների մասնակցությունը այդ իրադար-
 ձություններին կասկած չի հարուցում»¹²: Սովետա-
 կան կառավարության հայտարարության մեջ
 վճռականորեն ընդգծված էր Իրաքյան Քուրդիս-
 տանի իրադարձություններին օտարերկրյա միջա-
 մտության վտանգավորությունը: Խաղաղասեր
 մյուս պետությունների ջանքերի հետ միասին Սո-
 վետական Միության դիրքը հանդիսացավ վճռա-
 կան գործոններից մեկը Իրաքյան Քուրդիստանի
 իրադարձություններին օտարերկրյա հետադա մի-
 ջամտությունը կանխելու գործում:

Մոնղոլական ժողովրդական ռեսպուբլիկայի կա-
 ռավարությունը պաշտոնապես դիմեց ՄԱԿ-ի

¹² „Правда“, 10 հուլիսի 1963 թ.

Գլխավոր ասամբլեայի 18-րդ սեսիայում քննարկելու քրդերի նկատմամբ Իրաքի կառավարության վարած գենոցիդի քաղաքականության մասին հարցը¹³։ Համանման բնույթի նամակ սովետական կառավարությունը ուղղեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին։ «Հրաժարվել քրդերին տարրական իրավունքներ տալուց,— ասված էր նամակում,— նշանակում է՝ հարցականի տակ դնել ասենք, աֆրիկացիների իրավունքները Հարավաֆրիկյան ռեսպուբլիկայում, ընդունել ռասսայական ու ազգային դիսկրիմինացիան, նշանակում է ջուր լցնել իմպերիալիստական գաղութարարների ջրաղացին»¹⁴։ Սովետական կառավարությունը հետևողականորեն շարունակեց քուրդ ժողովրդի պայքարը պաշտպանելու իր մարդասիրական քաղաքականությունը։

1963 թ. հուլիսին ժնկում, ՄԱԿ-ի տնտեսական ու սոցիալական խորհրդի սեսիայի քարտուղարությունը տարածեց Իրաքում քուրդ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման վերաբերյալ ՍՍՌՄ պատվիրակության հուշագիրը և բանաձևի նախագիծը։ Հուշագրում նշված էր, որ Իրաքի կառավարությունը կոպիտ կերպով խախտելով ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը և բարոյականության ու մարդասիրության հանրաճանաչ սկզբունքները, վարում է

¹³ „Правда“, 11 հուլիսի 1963 թ.

¹⁴ Նույն տեղում։

բրդերին բնաջինջ անելու քաղաքականություն: Այնուհետև սովետական բանաձևի նախագծում վճռականորեն դատապարտվում էին Իրաքի կառավարության գործողությունները և կոչ արվում անհապաղ դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները քուրդ բնակչության դեմ: Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի սեսիայի նախագահը բավարարեց ՍՍՌՄ պատվիրակության պահանջը՝ «Իրաքի ռեսպուբլիկայի կառավարության կողմից քուրդ ժողովրդի դեմ վարվող գենոցիդի քաղաքականության մասին» հարցը սեսիայի օրակարգի մեջ մտցնելու վերաբերյալ, որպես կարևոր և շտապ լրացուցիչ հարց¹⁵:

1963 թ. աշնանը Իրաքի բաասական կառավարությունը մտել էր լրիվ փակուղու մեջ: Պատճառն այն էր, որ շնայած իրենց հայտարարություններին 1958 թ. ռեուլցոցիայի խնդիրների իրագործման մասին, նրանք ըստ էության երկրի կյանքի բոլոր բնագավառներում ոչնչի հավասարեցրին նույնիսկ այն նվաճումները, որոնք կային Կասրմի ռեժիմի ժամանակ: Բաասականները ի վիճակի չեղան իրագործելու սոցիալ-տնտեսական որևէ առաջադիմական միջոցառում. ընդհակառակը, նրանց գործունեությունը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Իրաքը իմպերիալիստական ուժերի ազդեցության ոլորտը գցե-

¹⁵ „Известия“, 11 հուլիսի 1963 թ.

լու համար: Կրախի մատնվեց նաև «արաբական միասնության» վերաբերյալ բաասական ծրագիրը: Առաջին անգամ դառնալով կառավարող պարտիա Իրաքում և Սիրիայում, բաասականները հնարավորութուն ունեցան ցուցադրելու իրենց ծրագրի լրիվ սնանկութունը, որը ոչ թե նպաստում, այլ վնասում էր «արաբական միասնությանը»: Եվ վերջապես Քուրդիստանում մզվող պատերազմում չնայած ուժերի գերազույն լարմանը և արտաքին օգնությանը, բաասականներն ընկան Կասրմի կառավարության վիճակի մեջ: Քրդական ապստամբ ուժերը, Իրաքի մյուս ազգութայինների դեմոկրատական ուժերի—արաբների, ասորիների, հայերի և մյուսների օգնությամբ կարողացան դիմադրել կառավարական մեծաթիվ և լավ զինված ուժերին և հերոսաբար պաշտպանել իրենց դիրքերը: Միջազգային ասպարեզում, այդ թվում և արաբական երկրներում, բաասականների նկատմամբ առաջացավ մեծ հակակրանք:

Ահա այսպիսի պայմաններում 1963 թ. նոյեմբերի 18-ին տեղի ունեցավ «պետական հեղաշրջում», որը ավելի շուտ «դրությունը փրկելու միջոց» էր: Իրաքի պրեզիդենտ Արեֆը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ երկրում սանձազերծված տեռորի համար մեղադրում էր բաասականներին և «ազգային գվարդիականներին»: Կառավարությունը միջոցառումներ ձեռնարկեց ժողովրդի մեջ խիստ ատելություն առաջացրած ազգային-

գվարդիականներին զինաթափելու համար: Նույն-
բերի 18-ի հեղաշրջումից հետո Իրաքի կառավա-
րության ղեկավար Թահեր Յահյան և պրեզիդենտ
Արեֆը հանդես եկան մի քանի ծրագրային հա-
տարարություններով, որոնց մեջ պատրաստակա-
մություն էր հայտնվում լուծելու երկրի առջև ծա-
ռացած հրատապ խնդիրները: Նոր կառավարու-
թյան և Մուստաֆա Բարզանու ներկայացուցիչների
միջև տեղի ունեցած նախնական բանակցություն-
ներից հետո 1964 թ. փետրվարի 10-ին Իրաքյան
Քուրդիստանում ռազմական գործողությունները
դադարեցին: Կառավարության հայտարարությու-
նը քրդական պրոբլեմի խաղաղ կարգավորման և
Քուրդիստանին ավտոնոմիա տալու մասին, արժա-
նացավ համաշխարհային հասարակայնության հա-
վանությունը:

1964 թ. փետրվարյան զինադադարը հանդիսա-
ցավ քրդական ազատագրական և Իրաքի ամբողջ
գեմոկրատական շարժման խոշոր հաղթանակը:
Զինադադարը մեկ անգամ ևս ցույց տվեց բռնի ու-
ժով քրդական ազատագրական շարժումը վերաց-
նելու անհնարինությունը: Քրդական շարժման ղե-
կավարները, ինչպես միշտ, ողջունեցին զինադա-
դարը և պատրաստակամություն հայտնեցին
կառավարության հետ բանակցություններ սկսել
քրդական ավտոնոմիայի հարցի շուրջ: Բաասական-
ների հեռացումը իշխանությունից և քաղաքական
նոր խմբավորումների երևան գալը կառավարու-

թյան կազմում քրդական շարժման մասնակիցների մեջ հույսեր առաջացրեց ընդունելի պայմաններով քրդական պրոբլեմը կարգավորելու համար: Իր հերթին կառավարութունը խոստանում էր առանց ձգձգման պայմաններ ստեղծել քրդական ինքնավարության իրականացման համար:

Սակայն, զինադադարի վերաբերյալ հաշտության կնքումից հետո անցած մեկ տարին իր արդյունքներով հուսադրող որևէ բան չավեց: Ավելին, նույնիսկ զինադադարի պայմանները մնացին անկատար: Կառավարութունը Քուրդիստանից իր զորքերը չհանեց: Իրաքի ռեսպուբլիկայի ժամանակավոր կոնստիտուցիայից հանված են այն կետերը, որոնք վերաբերվում էին քրդերի՝ որպես առանձին ազգության իրավունքներին: Կառավարության խոստումը պատերազմի հետևանքով ավերված շրջանների վերականգնման համար միջոցներ բաց թողնելու մասին, գյուղացիների ցանքատարածությունների ոչնչացման, նրանց ավերված տների զիմաց փոխհատուցում տալու մասին փաստորեն մնաց անկատար: Ներքին և արտաքին ռեակցիան ուժերի հետ կապված քրդական ֆեոդալների կողմից կազմակերպված «Սալահ էդ դինի հեծելազորայինները», որոնք կռվում էին ապրտամբների դեմ, ոչ միայն չցրվեցին, այլև ավելացվեց նրանց բանակը: Ապարդյուն անցան Մուստաֆա Բարզանու բազմաթիվ հուշագրերը քրդական պրոբլեմի լուծման համար պայմաններ ստեղծե-

լու մասին: Ընդհակառակը, կառավարութիւնը առանց քրդական ինքնավարութեան հետ կապված որևէ միջոցառում իրականացնելու, պահանջում էր քրդական շարժման ղեկավարներից ցրել քրդական ազգային-սպարտիզանական միավորումները:

Բանակցութիւնների անարդյունավետութիւնը և կառավարութեան խոստումնադրութիւնը ՔԴՊ-ի ղեկավարութեանը հարկադրեցին ապստամբների հսկողութեան տակ գտնվող քրդական շրջաններում իրականացնել նախնական կարգի մի շարք միջոցառումներ: Անգլիական «Սանդի տելեգրաֆ» թերթը մասնավորապէս հաղորդում էր «քրդական պառլամենտի» ստեղծման մասին: 1964 թ. հոկտեմբերի սկզբներին տեղի ունեցավ քրդական նոր պառլամենտի առաջին սեսիան, որը հայտնի է «Ռեոլյուցիոն խորհրդի հրամանատարութիւն» անունով: Պառլամենտի տեղերը բաժանված էին հետևյալ կարգով. 18-ը ժողովրդական ներկայացուցիչներ են, որոնցից 12-ը բնորովեցին սեպտեմբերի 29-ին Կալա Դիզալում տեղի ունեցած «ժողովրդական կոնֆերանսում»: Մնացած 6-ը, այդ թվում խալդեյական եպիսկոպոսը և մուսուլմանական բարձրաստիճան շինովնիկը նշանակվել են Բարզանու կողմից: ՔԴՊ-ի 16 ներկայացուցիչները բնորովի էին 1964 թ. Ռանիայում տեղի ունեցած կոնֆերանսի ժամանակ:

Բացի այդ, ստեղծվել էին նաև հինգ այլ ժամանակավոր կոմիտեներ, որոնք պետք է նա-

խաղժեր պատրաստեին կոնստիտուցիայի, ֆինանսական, զինվորական և ուրիշ գործերի մասին: Գործադիր օրգանը բաղկացած էր 11 մարդուց: Նրան հանձնարարված էին մինիստրների կաբինետի ֆունկցիաներ¹⁶: Քրդական այն շրջաններում, որոնք գտնվում էին ապստամբների ձեռքում հարկերի հավաքման և այլ բնույթի հարցեր լուծվում էին բացառապես քրդական տեղական օրգանների կողմից:

Քրդական դեմոկրատական-ռեուլյուցիոն շարժման ղեկավարները շարունակում էին համառ ջանքեր գործադրել կառավարության հետ համաձայնության դալու և քրդական պրոբլեմը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու համար: Այդ կարգի բայլերից մեկը հանդիսանում էր 1965 թ. սկզբներին մեծ տերություններին և ՄԱՌ-ին ուղղված ՔԴՊ և ապստամբության ղեկավարների դիմումը, որտեղ նրանց ուշադրություն էին հրավիրում «ստեղծված լարված դրության և քրդական պրոբլեմը ինքնավարության միջոցով լուծելու անհրաժեշտության վրա»¹⁷: Համանման բովանդակությամբ հուշագիր քրդական շարժման ղեկավարների կողմից ուղարկվեց նաև Միավորված Ազգերի կազմակերպությանը:

Իրաքյան իշխանությունների կողմից հրահրված մի շարք միջադեպեր ավելի սրեցին դրությունը:

¹⁶ За рубежом, 1964, № 45, стр. 14.

¹⁷ „L'Humanité“, 5 մարտի 1965 թ.

1964 թ. նույեմբերի վերջերին բռնի կերպով Կիրկու-
կի մոտակայքում գտնվող քրդական մի գյուղի
բնակիչները բռնակցին իրենց հողերից: Դեկտեմ-
բերին Դարբանդի խանի ջրամբարի մոտ 1500
քուրդ ընտանիքներ հետապնդումների պատճառով
հարկադրվեցին ապաստան գտնել Իրանական
Քուրդիստանում: Հիշյալ դեպքերին միջամտեցին
իրաքյան ավիացիան և հրետանին: Սուլեյմանիեի
մոտ գտնվող Չամչեմալի շրջանում 1964 թ. դեկ-
տեմբերին իրաքյան կառավարական զորքերը
փորձեցին բռնի ուժով գրավել քրդական բանակի
կողմից պահպանվող ճանապարհը: Դրանից հետո
Իրաքի պաշտոնական շրջանները հաղորդումներ
արեցին այն մասին, որ իբր «քրդական բանակը
հարձակվել է արձակուրդից վերադարձող իրաքյան
բանակի զինվորների վրա»¹⁸: Բաղդադի ռազիոն և
թերթերը սկսեցին պարբերաբար նյութեր հաղոր-
դել և տպագրել, որոնք թշնամանք էին սերմանում
քրդական ազատագրական ուժերի նկատմամբ, մի
տեսակ նախապատրաստում քրդերի դեմ կիրառ-
վելիք միջոցառումները:

1964 թ. նույեմբերին քրդական դեմոկրատական
պարտիայի ղեկավարութունը և Մուստաֆա Բար-
զանին Բաղդադի կառավարութանը ներկայացրին
նոր հուշագիր, որտեղ շարադրված էին քրդական

¹⁸ Նույն տեղում:

պրոբլեմը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու ուղիները և ցույց էր տրվում զինված կոնֆլիկտի առաջացման վտանգավորությունը Իրաքի արաբ և քուրդ ժողովուրդների համար։ Սակայն հիշյալ հուշագիրը անպատասխան թողնվեց։ 1965 թ. սկզբներին հաճախակի դարձան կառավարական զորքերի կողմից քուրդ ապստամբների հսկողության տակ գտնվող շրջանների սահմանների վրա միջադեպերի կազմակերպումը։ Արեֆ-Յահյայի կառավարությունը սկսեց տենդագին միջոցներ գործադրել քրդական ռեակցիոն ֆեոդալներից, շեյխերից ու զանազան քրեական թափփուկներից կազմակերպված այսպես կոչված «Սալահդինի հեծելազորայինների» թիվը ավելացնելու համար, չնայած այն բանին, որ 1964 թ. փետրվարի 10-ի զինադադարի պայմաններից մեկը հանդիսանում էր հիշյալ վարձկան խմբերի ցրումը։ Կառավարությունը ոչինչ չարեց տասնյակ հազարավոր այն քուրդ գյուղացիներին իրենց նախկին տները և հողամասերը վերադարձնելու համար, որոնք բաասական ռեժիմի ժամանակ քշվեցին հարազատ վայրերից։ Այստեղ բնակեցվել են արաբական ցեղեր, որոնց ցեղապետները սերտորեն կապված են «Իրաք պետրոլեում կոմպանիի» հետ։ «Բազմաթիվ ապացույցներ կան այն մասին, որ կառավարությունը նավթային ընկերության հանդեպ պարտավորություն է ստանձնել շարունակելու

քրդերի մասսայական արտաքսումը Կիրկուկի նավթով հարուստ շրջանից»¹⁹:

Գնալով ակնհայտ դարձավ, որ Բաղդադի կառավարությունը նորից նախապատրաստվում է զինված ուժով լիվիդացնել քրդական պրոբլեմը:

1965 թ. ապրիլի 3-ին Իրաքի բանակի տանկերը և զրահապատ մեքենաները գրավեցին Սուեյմանիեի փողոցները ու սկսեցին կրակ տեղալ: Այսպիսով Բաղդադը արդեն բացահայտ կերպով ոտնահարեց մոտ մեկ տարի առաջ կնքված զինադադարը և դրեց Քուրդիստանում նոր արյունահեղության սկիզբը: Ապրիլի 5-ին Իրաքյան բանակի հինգ դիվիզիաներ սկսեցին գրոհել քրդական լեռնային այն շրջանների վրա, որոնք գտնվում էին քրդական ազատագրական բանակի հսկողության տակ²⁰:

Բնորոշ է, որ Արեֆ-Յահյայի կառավարությունը հարկ չհամարեց որևէ պաշտոնական հաղորդագրություն անել Քուրդիստանում սկսված իրադարձությունների մասին: Անհրաժեշտ է նշել, որ դեռևս 1964 թ. կեսերից գնալով ավելի ու ավելի էր դրսևորվում կառավարության մտադրությունը վիժեցնելու զինադադարը: Ընդ որում քրդական հարցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի հարցում կառավարությունը բաժանվում էր երկու թևի:

¹⁹ Проблемы мира и социализма., 1965, № 5, стр. 85

²⁰ „Le Monde“, 7 ապրիլի 1965 թ.

Արեֆի և Յահյայի գլխավորած խումբը հանդես էր գալիս վճռական գործողությունների օգտին. այլ կերպ ասած, անտեսելով իրենց նախորդների անփառունակ ավանդյուրան, նրանք գտնում էին, որ հնարավոր է ուղղմական ուժով ճնշել քրդական շարժումը և գրանով իսկ վերացնել «հյուսիսի խրոնիկական պրոբլեմը»: Կառավարության մյուս թևը, որի մեջ մտնում էին Միացյալ Արաբական Ռեսպուբլիկայի հետ սերտ համագործակցություն հաստատելու կողմնակիցները և որոնց գլխավորում էր Ֆուադ Ռիքաբին, հանդես էր գալիս Բարդանու և ՔԴՊ-ի մյուս ղեկավարների հետ անհապաղ բանակցություններ սկսելու օգտին: Հարավային Քուրդիստանի ճգնաժամային դրությունը դարձել էր Իրաք—ՄԱՌ ոչ պաշտոնական բանակցությունների առարկա: 1965 թ. փետրվարի 22-ին ՄԱՌ-ի պրեզիդենտ Նասերը Արեֆին անձնական նամակ ուղարկեց, որտեղ նրան կոչ էր անում գտնել քրդական պրոբլեմի խաղաղ կարգավորման ուղիներ: Այդ նամակի մեջ, որը որոշ ժամանակ անց հրապարակվեց մամուլում, Նասերը Իրաքի պրեզիդենտին գրում էր. «Ավելի քան մեկուկես տարի առաջ ես ձեզ խորհուրդ տվեցի Քուրդիստանի համար ավտոնոմիայի այնպիսի ձև գտնել, որը չխախտեր Իրաքի ամբողջականությունը և միասնությանը: Ես կուզենայի որպեսզի այդպիսի միջոցառումը ընդունվեր որպես արաբ-

ների մեծահոգութեան արտահայտութիւնն իրենց քուրդ եղբայրներին նկատմամբ»²¹։

Արեֆը, ըստ երևույթին, ոչ այնքան բարյացակամ վերաբերվեց Նասերի այս միջնորդութեանը։ Սակայն իշխանութեան գլուխ գալուց ի վեր նա ամեն կերպ աշխատում է ցույց տալ իր «համերաշխութիւնը» ՄԱՌ-ի դեկլարութեան հետ, որը ինչպես ցույց է տալիս դեպքերի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը, ոչ այնքան անկեղծ «նվիրվածութեան» արտահայտութիւնն է, որքան սեփական դիրքերը բուն իրաքում ամրապնդելու, և հակառակորդ ուժերի դեմ մղած իր պայքարում Նասերի աջակցութիւնը վայելելու տակտիկայի արտահայտութիւն։ Ահա թե ինչու Արեֆը արդեն ընդունած լինելով Քուրդիստանում եղբայրասպան պատերազմ սանձադերժելու որոշումը, այնուամենայնիվ հարկ համարեց «հանուն բարեկամական կապերի պահպանման» ռազմական գործողութիւնները սկսելուց տառացիորեն երկու օր առաջ պրեմիեր մինիստր Յահյային ուղարկել կահիրե։ Մամուլի հաղորդումների համաձայն Նասերը կտրականապես դեմ էր արտահայտվել քրդերի դեմ պատերազմը վերսկսելու գաղափարին։

Այսպիսով, Արեֆ Յահյայի կառավարութիւնը դրժելով քրդական պրոբլեմը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու իր խոստումը սկսեց պատե-

²¹ Նույն տեղում։

րազմ Քուրդիստանում, որը, ինչպես և նախկինում, խիստ կերպով դատապարտվում է ինչպես արաբական երկրների դեմոկրատական հասարակայնության և շրջահայաց քաղաքական գործիչների, այնպես էլ Իրաքի դեմոկրատական հասարակայնության կողմից: Քուրդիստանում մղվող պատերազմը խորը դժգոհություն է առաջացրել Իրաքի բանակի մեջ: Հաճախակի են դարձել բուրդ, ինչպես նաև արաբ և այլ ազգությունների պատկանող զինվորականների ամբողջ խմբերի անցումը քրդական ազատագրական բանակի կազմը: Այդ փաստը նույնիսկ անուղղակի կերպով հարկադրված են ընդունել Բաղդադում:

Օգտագործելով թվական գերակշռությունը, ռազմական տեխնիկայի առավելությունը և գլխավորապես ավիացիան, իրաքյան բանակը 1965 թ. ապրիլին գրավեց Ռանիան, ինչպես նաև Հալաբջան ու քրդական ցածրագիր այլ բնակավայրեր: Սակայն դրանք էական նշանակություն չէին կարող ունենալ պատերազմի ելքի համար: Քրդական ազատագրական բանակը դրանից հետո լուրջ հարվածներ հասցրեց կառավարական զորքերին, պարտության մատնելով նրանց Կալա Դիզայում, Շվարտում, Մավաթում, Փենջվինում և ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այլ կետերում: Շարունակելով ըստ էության բաասականների վայրագ քաղաքականությունը, Իրաքի կառավարությունը իր ռազմական անհաջողություն-

ների համար սկսեց պատժիչ արշավներ կազմակերպել քրդական քաղաքներ Կիրկուկում, Սուլեմանիեում, Էրբիլում և Ջախոյում²²։

Բաղդադի կառավարողների պլանները արագորեն քրդական ազատագրական ուժերի դիմադրությունները կոտրելու ուղղությամբ, փաստորեն ձախողվեցին։ Քրդական ազատագրական բանակը ապրիլի սկզբներին ետ քաշվելով լեռնային շրջանները, այնուհետև ինքը սկսեց նեղել կառավարական զինված ուժերին։ Բնորոշ է այս տեսակետից Իրաքի բանակի բարձրաստիճան սպաներից մեկի հայտարարությունը, որը ծանր վիրավորվելուց հետո մեկնել էր Լոնդոն բուժվելու։ Նա հաստատեց, որ քրդերի դեմ Բաղդադի կառավարությունը հանել էր առնվազն 50 հազարանոց զորք, որին օգնում էր ինքնաթիռների երեք էսկադրիլիա։ Լրիվ ձախողվեց կառավարության այն պլանը, ըստ որի 4—5 շաբաթվա ընթացքում Իրաքի զորքերը պետք է իրենց ձեռքը գցեին ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Կուլիի կիրճը, անցնել Ջաբ գետը, նորից զրավել Ռանիան, Քոյ Սանջակը և Էրբիլ տանող գլխավոր ճանապարհը, որը գտնվում էր ապստամբների ձեռքում։ «Կենտրոնական կառավարությունը,— այնուհետև հայտարարել էր իրաքյան սպան,— կարողացել է գրավել միայն մի քանի ավերված և լքյալ գյուղեր

²² „The Sunday Times“, 16 մայիսի 1965 թ.

և սպանել մի քանի գյուղացիների, սակայն նա չի կարողացել իր ձեռքը գցել ոչ մի վիրավորի, քանի որ ապստամբները երբեք վիրավորներին մարտի դաշտում չեն թողնում: Պատերազմի առաջին մի քանի շաբաթվա ընթացքում մենք կրեցինք կենդանի ուժի և տեխնիկայի մեծ կորուստներ»²³:

Չնայած ուժերի խիստ անհավասարությանը քրդական ազատագրական բանակի մարտիկների և պարտիզանների պայքարի արդարացի բնույթը, նպատակի պարզությունը հանդիսանում է նրանց հաջողության հիմնական գրավականը:

Ինչպես և նախկինում քրդական ազատագրական շարժման ներկայացուցիչները քուրդ ժողովրդի իրավունքների ճանաչումը իրավացիորեն կապում են Իրաքում դեմոկրատական կարգերի ստեղծման հետ: Այդ առթիվ «Յումանիտե» թերթին տված իր ինտերվյուի մեջ ՔԴՊ-ի քաղբյուրոյի անդամ Զալյալ Թալաբանին հայտարարեց. «Պայքարը հանուն ռազմական խոնտայի տապալման և այնպիսի իշխանության ստեղծման, որը հաստատի դեմոկրատական իրավունքներ և սլառամենտական ազատություններ, ներառյալ Իրաքի դեմոկրատական ռեսպուբլիկայի սահմաններում քուրդ ժողովրդի ավտոնոմիայի ճանաչումը, հանդիսանում է մեր ծրագրի առաջին էտապը»²⁴:

²³ „Foreign Report“, 28 մայիսի 1965 թ.

²⁴ „L'Humanité“, 12 հունիսի 1965 թ.

Իրաքում որոշակի նախադրյալներ են ստեղծվում ազգային ճակատ ստեղծելու համար, որի խնդիրն է լինելու պայքարը երկրի դեմոկրատացման, Քուրդիստանում պատերազմը դադարեցնելու և քրդերին ավտոնոմիա տրամադրելու համար: Անհապաղ կերպով ազգային ճակատ ստեղծելու պահանջով հանդես են գալիս Իրաքի կոմունիստական պարտիան և Քրդական դեմոկրատական պարտիան: Հիշյալ առաջարկը հավանություն է գտնում Ազգային-դեմոկրատական, Ազգային առաջադիմական և այլ պարտիաների ու կազմակերպությունների կողմից: Ուշագրավ փոփոխություններ են տեղի ունեցել Բաաս պարտիայի կազմում: 1963 թ. իշխանությունից հեռացված Բաաս պարտիան ընդհատակում լուրջ փոփոխությունների ենթարկեց իր կազմը: Նախկին ղեկավարները հեռացվեցին պարտիայից, որոնք «չուր լցրեցին իմպերիալիզմի ջրաղացին»²⁵: Չախ բասս-ը, որը վերակազմավորվեց նոր ծրագրի հիման վրա, 1964 թ. վերջերին հրապարակեց մի ծավալուն փաստաթուղթ, որտեղ վճռականորեն դատապարտում էր Իրաքի դեմոկրատների դեմ գործադրված ռեպրեսիաները, Քուրդիստանում մղվող եղբայ-

²⁵ „Le Monde“ 5 ապրիլի 1965 թ. (Այսպիսի որակում է տրված բաասական կառավարության ղործունեությունը այն որոշման մեջ, որն ընդունվեց ձախ բաասականների 7-րդ համագումարում):

րասպան պատերազմը: Դատապարտելով «Արեֆի կառավարութեան շովինիզմը», ձախ բաասը հանդես է գալիս քրդերին լայն ավտոնոմ իրավունքներ տալու օգտին, ամբողջ երկրում դեմոկրատական, պառլամենտական ռեժիմ հաստատելու օգտին: Ահա թե ինչ է ասված 1964 թ. դեկտեմբերին հրապարակված «Զախ բաաս» պարտիայի ազգային 7-րդ համագումարի «Քաղաքական մանիֆեստում». «պրոնասերական ուժերի ավանդարդը, բաասը, Կոմպարտիան, Քրդական դեմոկրատական պարտիան և առաջադիմական այլ տարրերը միավորող միությունը հանդիսանում է միակ ուղին, որն ընդունակ է Իրաքը դուրս բերելու փակուղուց և վճռական հարված հասցնելու իմպերիալիզմին և ռեակցիային»²⁶:

Իրաքյան Քուրդիստանում սանձաղերծված պատերազմը, որի ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Բաղդադի կառավարութեան վրա, դատապարտվում է արաբական աշխարհի բոլոր դեմոկրատական ուժերի կողմից: Պատերազմի հրդեհի բորբոքումը այնպիսի մի ժամանակ, երբ արաբական երկրները բոլոր միջոցներով դիմադրում են իմպերիալիստական և ռեակցիոն ուժերի ճնշմանը, պայքարում իրենց տնտեսական և քաղաքական անկախութեան ամրապնդման համար, նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում այդ երկրը-

²⁶ „Le Monde“, 5 մայիսի 1965 թ.

ների ներքին գործերին իմպերիալիստական միջամտության համար, որը մեծ վտանգ է ներկայացնում արաբ և քուրդ ժողովուրդների ազգային շահերին: «Ներկայումս ստեղծված լարված դրության պայմաններում,—գրում է Իրաքի դեմոկրատական շարժման ականավոր գործիչ Սալեհ Ահմեդը,—անհրաժեշտ է հասնել Քուրդիստանի և ամբողջ Իրաքի ռեուլյուցիոն հայրենասիրական հակա-իմպերիալիստական բոլոր ուժերի միասնությանը և համագործակցությանը, արյունահեղություն թույլ չտալու համար, խափանելու իմպերիալիզմի և ռեակցիայի դավադրությունները, հասնելու քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքների ճանաչմանը և իրաքյան ռեսպուբլիկայի առաջադիմությանը»²⁷:

Չնայած Իրաքի ներքաղաքական կյանքի մի շարք իրադարձությունների որոշակիությանը, առայժմ հապճեպ կլինե՞ր կանխագուշակել դեպքերի հետագա ընթացքը, որովհետև դրանք կապված են մի շարք ներքին և արտաքին պայմանների հետ և այդ իմաստով բացառված չեն նաև «պատմական անակնկալներ»: Մի բան, սակայն, պարզ և անվիճելի է: Իրաքում և Մերձավոր ու Միջին արեւելքում ներքաղաքական կայուն դրության ստեղծումը մեծապես կախված է նաև քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքների ճանաչումից, մի ժողովրդի, որը բոլոր իրավունքները և նախադրյալնե-

²⁷ „Проблемы мира и социализма“, 1965, № 5, стр. 85.

ըր ունենալով հանդերձ ազգային ինքնությունության և ազատ զարգացման համար, ներկայումս ենթարկվում է ճնշման, հալածանքների ու ռեպրեսիաների:

Ներկայումս Հարավային Քուրդիստանի ազգային ազատագրական շարժման հաղթանակը պայմանավորված է ոչ միայն քուրդ ժողովրդի լավագույն զավակների անձնազոհ հերոսական պայքարով, այլև արաբական դեմոկրատական ուժերի ցուցաբերած հղբայրական օգնությամբ, որին քուրդ հայրենասերները այժմ արժանանում են ավելի, քան հրեւէ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո իրաքյան Քուրդիստանում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումները զգալի ավանդ են այն պայքարում, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդները մղում են իմպերիալիզմի և ներքին հարստահարիչների դեմ:

Պատմա-քաղաքական մի շարք աննպաստ պայմանների հետևանքով քուրդ ժողովուրդը երկար ժամանակ զուրկ է մնացել ազգային միասնական պետականությունից և այդ հանգամանքը, բնականաբար, բացասաբար է անդրադարձել նրա ազգային կոնսոլիդացիայի վրա: Չնայած քաղաքական մասնատվածությանը, Քուրդիստանում ազ-

գային զարթոնքը վերելք է ապրում: Այդ պայքարը վկայում է, որ պատմական ներկա էտապում տեղի է ունենում բուրդ ժողովրդի ազգային բուռն կոնսոլիդացիա:

Քուրդիստանի մասնատվածությունը և օտար-երկրյա տիրապետությունը մեծապես խոչընդոտում են երկրի ազգային միասնական տնտեսությունից ստեղծմանը, որն իր հերթին բացասաբար է անդրադառնում քրդերի ազգային զարգացման վրա: Քուրդիստանը բաժանած երկրների կառավարությունները ոչ միայն չեն նպաստում ցեղային վերապրուկների և ֆեոդալական հարաբերությունների վերացմանը, այլև հասկանալի պատճառներով, հաճախ իրենք են շահագրգռվածություն հանդես բերում այդ վերապրուկների կոնսերվացման գործում: Սակայն, ժամանակակից Քուրդիստանում ցեղային-ֆեոդալական հարաբերությունները մղված են հտին պլան. նրանց հետ կողք-կողքի զարգանում են կապիտալիստական արտադրահարաբերությունները: Հասարակական-տնտեսական գրեթե բոլոր բնագավառներում երևան են գալիս Քուրդիստանի առավել լայն խավերի շահերը և տրամադրությունները արտահայտող խնդիրներ: Զնայած ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցների սոցիալական խայտաբղետ կազմին, ներկա էտապում գրեթե առաջին պլանի վրա են համազգային այնպիսի բնույթի խնդիրներ, որոնց լուծմամբ շահագրգռված է ամբողջ ժողովուրդը:

Ահա թե ինչու քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները հանդիսանում են ոչ թե առանձին «ցեղերի» կամ ֆեոդալների, այլ ամբողջ քուրդ ժողովրդի շահերը արտահայտող համադեմոկրատական բնույթի շարժումներ:

Իրաքում տեղի ունեցած քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները, լինելով քրդերի՝ որպես ազգ կազմավորվելու պրոցեսի արտահայտություններից, իրենց հերթին բարերար ազդեցություն են թողնում ամբողջ քուրդ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զարգացման և, հետևաբար, նրա ազգային կոնսոլիդացիայի վրա: Այդ շարժումների պատմությունը ցույց է տալիս, որ որքան խորանում է ազգային և սոցիալական ճնշումը, այնքան ավելի ուժեղ է արտահայտվում քուրդ ժողովրդի՝ ազգային ինքնուրույնության հասնելու ձգտումը:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների ուշագրավ կողմերից է նաև այն տեղաշարժը, որ տեղի ունեցավ նրա ուժերի կազմում: Չնայած իր փոքրաթվությանը, այդ շարժման մեջ ավելի ու ավելի ակտիվ դեր է խաղում բանվոր դասակարգը. ակտիվացել է գյուղացիական մասսաների դործունեությունը, շարժման ղեկավարությունը անցել է ավելի հետևողական ռևոլյուցիոն մարտիկների ձեռքը:

Վերջապես, հետպատերազմյան քրդական ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր մոմենտներից է նրա հակաիմպերիալիստական բնույթը: Այդ շարժումների մեջ զգալի տեղ է գրավել պայքարը իմպերիալիստական տիրապետության դեմ, ագրեսիվ ռազմական խմբավորումների միջոցով ժողովուրդների անկախության ձգտումները ճնշելու դեմ: Բավական բնորոշ է այս տեսակետից ամերիկյան «Թայմ» հանդեսի խոստովանությունը: 1952 թ. նա գրում էր. «Միայն քրդերի մի աննշան մասն է կարգում այն հաղորդումները, որոնք ամերիկյան հաստատությունները հրատարակում են քրդերեն լեզվով: Նրանք այլևս չեն ունենդրում Արևմուտքին, այլ լսում են «կարմիր ռադիոն»²⁸:

Իրաքում տեղի ունեցող քրդական ազգային-ազատագրական շարժումը ավելի ընդգծեց արարների և քրդերի միասնական պայքարի անհրաժեշտությունը ընդդեմ ընդհանուր թշնամու: Անցյալի հարուստ, երբեմն դառը փորձը ցույց է տվել տարբեր ժողովուրդների աշխատավորական լայն զանգվածների միասնական պայքարի անհրաժեշտությունը ներքին և արտաքին ռեակցիայի դեմ մղվող պայքարում: Իրաքյան Քուրդիստանում տեղի ունեցող պայքարը այդ իմաստով Իրաքի ամբողջ ժողովրդի դեմոկրատական պայքարի մի մասն է:

²⁸ „Les Balkans et le Moyen-Orient“, 1955, № 25, p. 31.

Եւ որքան էլ մեծ լինեն այդ պայքարի դժվարու-
թյունները, նրա հաղթական վախճանը անխուսա-
փելի է, քանի որ դա պատմական օբյեկտիւ,
հետեւապես և անպայման իրականացւող անհրա-
ժեշտութիւն է:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Քուրդ աշխատաւորության սոցիալ-տնտեսական դրու- թյունը Իրաքում երկրորդ համաշխարհային պատե- րազմից հետո	15
Քրդական աղզային-աղատադրական շարժումները 1943— 1957 թվականներին	50
1958 թվականի ռեոլյուցիան և քրդական հարցը . . .	107
Քրդական պրոբլեմը 1963 թ. փետրվարի 8-ի պետական հեղաշրջումից հետո	143

Շահույն Խույզ Մհուրի (Մհոյան)
Шакрое Худо Мгюн (Мгоян)

ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ
ԻՐԱՔՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ԶԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՅ ՀԵՏՈ

Տպագրվում է ԳԱ արևելագիտության սեկտորի խմբագրական
հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Խ. Թովուզյան
Հրատ. խմբագիրներ՝ Ռ. Խ. Մանոյան, Ա. Հովակիմյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Հ. Յուրյուզյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Է. Ս. Ավետյան
Սրբագրիչ՝ Փ. Հ. Մադանյան

ՎՖ 06732, ԽՀԽ 977, հրատ. № 2585, պատվիր 194, տպագ. 1000

Հանձնված է արտադրության 6/IX 1965 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 30/XI 1965 թ.:

Թուղթ 70×92¹/₃₂, տպագր. մամ. 11,25, հրատ. մամ. 5,15

Գինը 46 կ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

Շաբույե Խուդո Մհոյի (Մհոյան)
Шабуе Худо Мгон (Мгоян)

ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ
ԻՐԱՔՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՆՐԱԶՄԻՅ ՀԵՏՈ

Տպագրվում է ԳԱ արևելագիտության սեկտորի խմբագրական
հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Խ. Թովուդյան
Հրատ. խմբագիրներ՝ Ռ. Խ. Մանույան, Ա. Հովակիմյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Հ. Յուրուջյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Է. Ս. Ավետյան
Սրբագրիչ՝ Փ. Հ. Մաղանյան

ՎՖ 06732, ԽՀԽ 977, Հրատ. № 2585, պատվեր 194, տպագ. 1000

Հանձնված է արտադրության 6/IX 1965 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 30/XI 1965 թ.:

Թուղթ 70×92¹/₃₂, տպադր. մամ. 11,25, Հրատ. մամ. 5,15

Գինը 46 կ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության էջմիածնի տպարան

11

323.1

U-80

h2.